

Anmeldelser

Danske klostre 1. Arkæologiske undersøgelser 1972-1996, Hikuin 23, Forlaget Hikuin, Moesgård, 8270 Højbjerg, 1998, 204 s., ill., 150 kr.

Som tidsskrift for middelalderarkæologi har *Hikuin* i sin 23-årige levetid udmærket sig ved at have udgivet en række temanumre. De har behandlet særlige sider af middelalderarkæologien, og for et så ungt fag som der her er tale om, må det have været nyttigt. Årgang 1996, først udsendt i 1998, følger traditionen. Temaet er arkæologiske undersøgelser af danske klostre gennem 25 år. Titlen kunne lige så godt have været jyske klostre, for bortset fra en enkelt afstikker til Næstved drejer det sig udelukkende om undersøgelser i hovedlandet. Måske et senere nummer vil råde bod på denne skævhed. Et forord kunne have bragt klarhed herom, og det savnes så meget desto mere som hæftet i sin nuværende form mangler så basale oplysninger som, hvornår redaktionen er sluttet og om artiklerne bundes i et seminar eller lignende om klostre.

Lad det nu være, for de tolv artikler i *Hikuin* 1996 er nydeligt bundet sammen. Den tidligere rigsantikvar Olaf Olsen indleder med et vue over de danske klostres skæbne ved Reformationen, og de forskningsopgaver der tegner sig for arkæologien. I den anden ende afsluttes der oplagt med en artikel af udgiveren Jens Vellev om Christian 3.'s indretning af gråbrødreklostret i Viborg. Forinden har Tenna Rejnholdt Kristensen gjort rede for udgravningen af en vandmølle ved cistercienserklostret i Løgum. Imellem disse yderpunkter er der ni ret forskellige, men kronologisk ordnede bidrag. Det drejer sig om to artikler om nonneklostrene i Ring ved Skanderborg og Vor Frue i Randers, to om herreklostrene i Tvilum mellem Silkeborg og Randers og Dueholm på Mors, fire om tiggermunkene, hhv. i Randers, Århus, Ribe og Næstved og til slut en artikel om det ældste helligåndskloster herhjemme, det i Aalborg.

Denne fordeling af artiklerne svarer meget godt til den sammensætning, som der herskede mellem de forskellige klostre i middelalderen. Her var der også flest tiggermunkeklostre. Olaf Olsen oplyser i indledningen, at man for hele middelalderen har kendskab til godt 100 klostre herhjemme. De eksisterede dog ikke på samme tid, og ved Reformationen fandtes der 86 klostre

i Danmark. Det største kendskab har man til klosterkirkerne, da godt en 1/3 af disse stadig findes. Mere skralt står det til med klosteranlæggene. Kun to klosteranlæg kan i dag regnes for intakte, nemlig sortbrødrenes kloster i Ribe og det noget yngre karmeliterkloster i Helsingør. Her kan klosterarkæologien bringe ny viden for dagen.

Olaf Olsen peger på tre opgaver for fremtidige klosterudgravninger og undersøgelser. For det første at klarlægge de enkelte klostres alder og at kortlægge deres byggefaser. For det andet at erhverve en større viden om klosteranlæggenes nøjere udformning. Og for det tredje at undersøge, hvad de enkelte rum og fløje er blevet brugt til. Dette lyder umiddelbart klart og overkommeligt, men de enkelte artikler viser, at det langt fra er nogen lige sag. Tag nu nonneklostret i Ring. Dette kloster ligger til dels gemt under en større landbrugsgård, og de gjorte fund er på ingen måde entydige. Østfløjen i den konstruerede grundplan over klostret er kun godt to meter i bredden, og arkæologen Jens Ingvordsen spørger med rette om dette er tilfredsstillende. I Randers gråbrødrekloster, som i dag ligger under et indkøbscenter, gjorde lignende problemer sig gældende. Et særligt problem var kirkegården, som blev brugt til begravelser også efter Reformationen. Der var ved udgravningerne ingen umiddelbare indicier, der kunne tidsfæste de enkelte skeletters alder.

Tolkningens problem optager i særlig grad Jakob Kieffer-Olsen. Han ledede i begyndelsen af 90'erne undersøgelsen af Ribe gråbrødrekloster, der var en meget stor udgravning. Som sådan undgik man nogle af de problemer, som var i Ring og Randers, men alligevel hæfter udgraveren sig ved, hvor vanskeligt det er at udlægge fundene. Kieffer-Olsen foretager en interessant sammenligning med de små brødre i Lund. Både i Lund og Ribe er gråbrødrenes klosterkirker forsvundet, og de arkæologiske fund kan stort set tilpasses de skriftlige kilder, som det passer den enkelte forsker. I Lund har det ført til en teori om, at klosterkirken er blevet tidligt bygget, i Ribe det modsatte. Her går Kieffer-Olsen sammenligningens vej og inddrager paralleller fra England og Tyskland. Det fører ham frem til, at midlertidige kirker vel kan have været i brug ganske længe, førend de egentlige klosterkirker stod færdige.

Netop fordi de fleste af klosterundersøgelserne har været publiceret andetsteds tidligere, er

det velgørende, når en forfatter som Kieffer-Olsen hæver sig op over sit materiale og påpeger erkendelsesmæssige problemer. På dette punkt har bidragene ikke alle en lige heldig hånd, og unødigt gentagelse er en fare. Men artiklerne kan også komme til at berøre problemer, som man måske helst ville tie ihjel. Det gælder 70'ernes udgravninger ved gråbrødreklostret i Randers, som kommenteres på følgende vis af en tydeligvis ny forfatter: »Mange fund er opsamlet uden nøjagtige oplysninger om lag og fundsted. Der blev aldrig skrevet beretning, og et stort, uoverskueligt dokumentationsmateriale blev efterladt uden afsluttende konklusion« (s. 95). Det er da ærlig snak. Samtidig er det en kommentar til Olaf Olsens meget positive betragtninger over klosterarkæologiens resultater. Vist har der været meget grøde i denne og i middelalderarkæologi i det hele taget, men det er også gået stærkt og troen på de hurtige resultater har været stor. Til slut kun en bemærkning om layout og udstyr. Det er som altid, når det gælder *Hikuin*, en fornøjelse.

Lars Bisgaard

Mads Lidegaard: Danske høje i sagn og tro, Nyt Nordisk Forlag, 1998, 288 s., ill., 268 kr.

På 262 spændende sider gennemgår Mads Lidegaard danske høje og sagntraditionen omkring dem. I denne sammenhæng vil »danske høje« i vidt omfang sige *gravhøje*, og Lidegaard har i udstrakt grad taget udgangspunkt i høje, om hvilke der allerede findes sagnstof i Dansk Folkemindesamling. Disse er supplerede med andre former for materialer, fx større lokalhistoriske publikationer. Derved er fremkommet et – ikke komplet – men meget omfattende index over danske høje, forsynede med referater af sagntradition mv. om de enkelte steder. Flere af lokaliteterne er desuden fotograferede, og det styrker bogens anvendelighed for de nutidige interessererede, at man i så mange tilfælde er i stand til at danne sig et (nogenlunde) indtryk af, hvordan stederne ser ud i dag. Mere eller mindre nøjagtige steds- og »kørselsangivelser« bidrager også til hovedindtrykket af bogen som en brugsbog for lokalhistorikere med regionalinteresse i (grav)høje.

Man kan irriteres lidt over, at fx galgebakker ol. kun i ringe omfang er repræsenterede, for netop her er der da jo også en rig sagntradition at hente og bygge på. Lidt større bliver irritationen, når man læser de indledende afsnit. Dels kan man undre sig over, at der ikke er blevet råbt vagt i gevær, når tegneren fremstiller bjergfolk, der til forveksling ligner julenisser, men også i den mere generelle text om højsagne-

ne, er der udsagn og påstande, som forekommer at være skudt lidt hurtigt fra hoften.

Lidegaard har mange teorier om højene og de dertil knyttede sagn. Mange af betragtningerne er rimelige nok, men til tider virker det lidt som om penne løber af med ham. Det kan naturligvis ikke afvises, at fx sagn om ellefolk hidrører fra »gammeltroende« der langt op i den kristne tid fortsat »dyrkede ældgamle saftige frugtbarhedsriter« ude i ødemarken. At sagnene skulle have noget at gøre med »en ældgammel, matriarkalsk religion« som blev dyrket af kvinder, der holdt »vilde sammenkomster« i skovene kan man jo heller være sikker på, ej heller, at »datidens bordeller« måske fungerede ude i det frie. Men synderligt velunderbyggede er disse teorier absolut ikke, og uden andet belæg end personlige overvejelser burde man måske nok enten holde teorierne for sig selv, eller præsentere dem med mere end ét gran salt. At der fx i historisk tid skulle have eksisteret »heksesabatter« med vilde kvinder, er en teori, som næppe ville finde megen nåde for seriøse heksetrosforskeres øjne. At der er områder, hvor der findes meget få eller slet ingen sagn om høje, får Lidegaard til at overveje, om fjendtlige overfald eller sygdomme muligvis har udryddet lokalbefolkningen, så sagntraditionen er blevet brudt fx. en gang i middelalderen. Det fører videre til betragtninger over de højrelaterede sagntraditioners æld – og en, ganske vist forsigtig, konklusion om, at sagnene så næppe kan være opstået indenfor de seneste århundreder. Måske. Men det er altid svært at afgøre hvor gamle sagn er. Med mindre der er tale om fx personalsagn eller sagn om begivenheder der kan tidsfæstes. Nogle sagn kan rumme vidnesbyrd, der har endog mange år på bagen, hvilket bl.a. Bengt Holbek og Knut Lie-støl har beskæftiget sig med.

Men der er næppe nogen grund til at tro, at en lokalbefolkning ikke også i tiden efter middelalderen kunne have udviklet sagnstof omkring højene. Det vil fx ofte være tilfældet omkring henrettelsessteder, galgebakker mv. En anden forklaring på visse egne manglende sagn om høje kunne jo også være den meget jordnære, at det ikke er traditionerne, men snarere indsamlingen af dem, som det har skortet på. For at undersøge dette, ville en mere generel undersøgelse af de pågældende områder være nødvendig – og det har naturligvis ikke ligget inden for bogens rammer.

Formår man at se bort fra de til tider noget hurtige teorier, fremstår bogen dog som ovenfor nævnt som et godt og rimeligt grundigt redskab for interesserede lokalhistorikere. Ikke mindst på grund af de mange fotos og henvisninger til Folkemindesamlingens mange sagnoptegnelser.

Charlotte S.H. Jensen

Karl-Erik Frandsen og Claus Bjørn: Roskilde bys historie 1536-1850, Historisk Samfund for Roskilde Amt og Roskilde Museums Forlag, 1998, 319 s. og Per Karlsson, Jørgen Vogelius og Eva Tønnesen: Roskilde bys historie 1850-1970, Historisk Samfund for Roskilde Amt og Roskilde Museums Forlag, 1998, 409 s., ill. Samlet pris 650 kr.

Roskilde har i 1998 fejret 1000-års jubilæum under stor festivitas. Jubilæet bygger ikke på historiske vidnesbyrd, men skyldes snarere byrådets og handelstandsforeningens ønske om at markedsføre byen. At byens berømte domkirke allerede havde fejret 1000 års jubilæum i 1960 betød mindre. En god begivenhed kan ikke gøres for tit.

I 1992 udgav Historisk Samfund for Roskilde Amt og Roskilde Museum *Roskilde bys historie – tiden indtil 1536*. Med de to bind, der her omtales, er byhistorien foreløbig afsluttet. Udgivelsen sidst i jubilæumsåret var yderst veltilrettelagt. Byhistorien har utvivlsomt fundet vej ind under mange juletræer i Roskilde. I første bind kan man i øvrigt læse, at domkirkens første forgænger efter alt at dømme blev opført ca. 980-987 af Harald Blåtand. Om der allerede lå en landsby på stedet før kirken er endnu uafklaret. I de to nye bind har forfatterne, der alle er uddannede historikere, skrevet følgende afsnit: Karl-Erik Frandsen: *Nedgangstider 1536-1750*, Claus Bjørn: *Vækstår 1753-1850*, Per Karlsson: *Under den nye samfundsorden 1850-1917*, Jørgen Vogelius: *Det offentlige liv 1850-1917* og Eva Tønnesen: *Roskilde 1917-1970 – en by i vækst*. Bøgerne er smukt udstyret: Et elegant omslag, mange illustrationer, en behagelig typografi, et glimrende register, en noget kortfattet litteraturliste samt en beskrivende gennemgang af anvendte kilder og litteratur. *Roskilde bys historie* savner derimod et noteapparat.

De to bind rummer tilsammen 322 illustrationer, heraf 62 i farver. Trods det imponerende tal måtte jeg flere gange tage mig i at ønske flere. Ofte nævnes således bygninger og steder i teksten som godt kunne have fortjent en illustration. I stedet kunne man passende have sparet nogle af de talrige portrætbilleder af erhvervsfolk og politikere. Billedteksterne er summariske, og når det gælder bygninger, savnes alt for ofte mere præcise stedangivelser, som f.eks. nuværende gadenavn og nummer. Dette gælder dog også brødteksten.

Lad det være sagt med det samme – jeg elsker kort. *Roskilde bys historie* tilfredsstiller imidlertid ikke denne trang. Af samtidige bykort gengives kun 3 i hvert bind og følgeteksterne oplyser stort set kun hvornår de er fra, trods deres væld

af informationer. At et kort er samtidigt behøver ikke at betyde, at det gengiver forholdene korrekt. Men så kunne forfatterne påpege åbenlyse fejl og usandsynligheder. I bind 2 optræder Resens bykort fra 1677. Det er spændende, men er det det ældste kort over Roskilde? To af forfatterne opvejer tildels de manglende samtidige kort ved at bruge tematiske kort tegnet til lejligheden. Karl-Erik Frandsen har lavet adskillige kort over bebyggelsesstruktur og ejendomsforhold i 1682, medens Eva Tønnesen har flere små men glimrende kort over byens vokseværk i dette århundrede. På kortet s. 253 har dog indtaget sig en fejl: Den lille enklave ved bymidten hørte ikke til Skt. Jørgensbjerg, men til Himmelev sogn.

Ved periodens begyndelse havde Roskilde for længst afgivet sin status som kongelig residensstad til København. Med Reformationen forsvandt også de fleste af byens mange kirkelige institutioner, og de der blev tilbage var ikke længere så velhavende. Alt i alt var Reformationen en katastrofe for Roskilde. Befolkningstallet faldt ganske brat for dog at stabilisere sig på et lavere leje. I 1600-tallet fulgte pestepidemi og svenskekrige som yderligere forværrede byens tilstand. Hele kvarterer lå øde hen og blev snart opdyrkede. Endelig lagde et par bybrande i 1730'erne byens centrale kvarterer i ruiner. Byen var reduceret til en hovedgade med en håndfuld sidegader. Den majestætiske domkirke virkede grotesk stor i forhold til den undselige købstad. Roskilde klarede dog skærene og tilbagegangen blev vendt til fremgang. Den centrale beliggenhed midt på Sjælland gjorde den til et knudepunkt for transport og handel. Kongemagten var heller ikke til sinds at lade Roskilde forgå helt. Dette vistes dels gennem støtte ved genopbygningen efter brandene, dels ved opførelsen af et kongeligt palæ lige i centrum. Netop palæet blev i 1835 sæde for Østifternes Stænderforsamling.

De mange kilder i byen var siden middelalderen blevet udnyttet til mølledrift. Den mekaniske kraft som vandet tilvejebragte blev efterhånden udnyttet af enkelte industriforetagender, men først og fremmest tjente den til formaling af korn. Dels fra omlandets bønder, dels fra de store bymarker der længe spillede en vigtig rolle i byens økonomi. Roskildes rolle som trafikalt knudepunkt blev yderligere cementeret ved anlæggelsen af Danmarks første jernbane mellem København og Roskilde i 1847. Umiddelbart gav det byen en fordel idet den blev stabelplads for København. Fordelen forsvandt dog atter, efterhånden som jernbanen forlængedes vestover. Roskilde voksede dog støt og roligt om end langsommere end København og de øvrige købstæder. De offentlige væsener voksede og tog form og byen fik elværk, gasværk, vandforsyning og kloakering. Placeret i bunden af den lange og

stedvis lavvandede fjord fik Roskilde Havn aldrig rigtig nogen betydning. Byen var absolut orienteret mod land.

Byens vækst accelererede omkring 1. Verdenskrig, og dette stillede større krav til de offentlige væsener, der voksede om end endnu hurtigere. Både hvad angik omfanget af opgaver og ansatte. Kommunen fik desuden travlt med at byplanlægge, da byen for alvor begyndte at vokse ud over middelalderbyens grænser. Udviklingen fortsatte i et forceret tempo i 1950'erne og 1960'erne. Hele den gamle bykerne blev saneret med hård hånd, og i en bred halvcirkel omkring byen skød nye kvarterer op med hhv. villaer, boligblokke og industri. Byhistorien standser op i 1970, året for den store kommunalreform, hvor Roskilde opslugte 4 omkringliggende sognekommuner. Dette indebar en befolkningstilvækst på 25%, medens arealet voksede med halvanden gang.

Selvom man ikke er interesseret i netop Roskilde, kan byhistorien med fordel læses, hvis man ønsker generel viden om købstædernes udvikling. Dette gælder ikke mindst forholdene omkring det privilegerede næringsliv – om den beskyttende konsumtionstold og den gradvise frigivelse af handelen ovenpå næringsloven fra 1857. Gennemgangen af udviklingen i bystyret og de forskellige offentlige embeder har ligeledes mere end lokal interesse.

Flere gange i *Roskilde bys historie* sættes der fokus på magtstrukturerne i byen. Med flere lysende eksempler beskrives hvorledes byens elite, den kongevalgte byfoged og de største næringsdrivende, regerede byen. Byens førende kømandsslægter formåede generation efter generation at besætte alle betydningsfulde tillidsposter. I beskrivelsen af de sidste 40-50 år synes magtstrukturerne udelukkende at basere sig på de politiske partier. Var der ikke andre, der havde indflydelse på de omfattende udstykninger og byggerier der prægede perioden?

Enkelte emner vægtes måske for lidt (garnisonen, landbruget), andre for meget (skolevæsenet, byens styre). At gennemgå de enkelte afsnit vil dog føre for vidt. Dog skal der gøres en undtagelse med afsnittet om Besættelsen. For de fleste påkalder Besættelsestiden sig særlig interesse, og jeg er ingen undtagelse – ens sanser skærpes uvilkårligt. Afsnittet er generelt velskrevet, og der berettes om dagligliv med rationering, om August-oprøret, om den politiløse tid og om byens kommandant, der den 9. april om morgenen tog til Helsingør med sine folk. Her kapredes en færge og styrken blev sat over til Sverige. Kommandantens plan var, at han med sine folk skulle indgå i et svensk modangreb. Tyskland og Sverige havde dog ikke lyst til at bide skeer, og den lille styrke blev midlertidigt interneret i Sverige. Afsnittet om Besættelsen fokuserer i det hele taget temmelig ensidigt på

modstandskampen. Mere kritisabelt er det dog, at hverken kommunist- eller jødeaktionen nævnes med ét eneste ord.

Et klassisk problem i lokalhistoriske fremstillinger, herunder byhistorier, er forholdet mellem rigs- og lokalhistorie. For at forklare lokale begivenheder og udviklingstræk er det nødvendigt at redegøre for den overordnede politiske, økonomiske og sociale udvikling. Faren ligger i at righistorien tager overhånd. Naturligvis er der forskel på de enkelte afsnit, men generelt har *Roskilde bys historie* en fin balance. Dette gælder også i forhold til det regionale. Roskilde betragtes ikke som en ø. Betydningen af og vekselvirkningen med København, konkurrerende købstæder og byens landlige opland behandles jævnlige.

Karsten Skjold Petersen

Hanne Raabyemagle og Claus M. Smidt (red.): Klassicisme i København. Arkitekturen på C.F. Hansens tid, Gyldendal, 1998, 219 s., ill., (farvefotos af Jens Lindhe), 198 kr.

Klassicisme i København er udgivet i forbindelse med den tredje Guldalderfestival i hovedstaden. Bogen var en del af den flotte udstilling om klassicismens København i Chr. 4.'s Rundetårn (6. sept. – 1. nov. 1998). Som noget alt for sjældent, når det gælder danske publikationer, udsendes den samtidig på engelsk under titlen *Classicism in Copenhagen*. Bogen dokumenterer, at vor velbevarede hovedstad fortjener international opmærksomhed. Det kan også udtrykkes som den engelske kunsthistoriker gør det i sin indledende fanfare til kapitlet »C.F. Hansen og international nyklassicisme«: »*At vandre gennem Københavns gader er at opleve en af de største glæder i Europa: åbenbaringen af endeløse panoramaer i en uspoleret by fra begyndelsen af det 19. århundrede*«. C.F. Hansens danske klassicisme er verdensklasse. Det er bogen om klassicismen måske ikke helt, men den klæder et dansk sofaborde, og det er en bog, man siden vil hente ned fra reolen, for at se på billeder og genopfriske sin viden om nogle af Københavns fornemme bygningsværker.

Bogens fotografier optaget af Jens Lindhe er simpelthen fremragende. Detailbilleder veksler med helhedsoptagelser i den store bog, hvor farvefotografierne står skarpt og i et format, der er en fornøjelse at kigge på. Læg dertil en overordentlig smuk grafisk tilrettelagt bog: klassisk dansk boghåndværk ved Jens Bertelsen.

Klassicismen kommer til Danmark allerede omkring 1760 med N.H. Jardin. På landet falder opgøret med baroktidens svulstigheder sammen

med den florissante handelsperiode. Indtægterne fra den danske storhandel blev investeret i det blomstrende herregårdsbyggeri i 1700-tallets sidste trediedel. I København derimod var det ulykkerne, der satte gang i omformningen af middelalderbyen. De store brande 1794 og 1795 samt det engelske bombardement 1807 banede vejen for det klassicistiske København. I bogens første to kapitler skildres epoken betegnende nok under overskrifterne »Harsdorff viser vejen« og »Borgerlig bygningskunst«. Det er værkets to redaktører, kunsthistorikerne Hanne Raabymagle og Claus M. Smidt, der har påtaget sig opgaven at skildre periodens forudsætninger, set fra København. Caspar Fr. Harsdorff (1735-1799) var den danske arkitekt, der som professor ved Akademiet og hoffbygmester, introducerede klassicismen i København. Bag overskriften »Borgerlig bygningskunst« ligger Claus M. Smidts ønske om at dokumentere samspillet mellem bygherre og bygmester i genopbygningen af den ødelagte by. Harsdorff var nok forbilledet, men en række entreprenører og håndværkere fik afgørende indflydelse på den byarkitektur, der blev skabt i de ellers så mørke år omkring og efter Englandskrigene i 1800-tallets første 30 år.

I en bog om klassicismens København er det en selvfølge, at C.F. Hansen (1756-1845) får en central placering. Lige så selvfølgelig er det, at kunsthistorikeren Hakon Lund, hvis vægtige C.F. Hansen-monografi udkom i 1995, har skrevet kapitlet om vor store arkitekt. Svært er det naturligvis at skrive noget nyt om overbygningsdirektøren, hvis hovedværker som Frue Kirke, Domhuset, og Christiansborgs Slotskirke står som indbegrebet af det klassiske København. Måske skal man blot glæde sig over mesterens bygningskunst, som de fremtræder i tegning og fotografi her i dette bogværk.

»Nye Strømninger« kalder mag.art. Ida Haugsted sit velskrevne kapitel om senklassicismens København. Vi er i empiretidens nye velstandsperiode efter 1830. C.F. Hansens svigersøn, den tyskfødte G.F. Hetsch (1788-1864) er en dominerende skikkelse inden for den såkaldte Schinkelske klassicisme. Hetsch' hovedværk i København er synagogen i Krystalgade. Noget storværk var det ikke. Men Hetsch spillede en vigtig rolle som overgangsfigur mellem klassicismen og historicismen. Der er al mulig grund til at være skeptisk over for hans virke som arkitekt i Danmark; men man skal ikke undervurdere hans betydning som læremester for den næste generation. To af empiretidens store arkitekter er Hetsch-elever, der har efterladt sig hovedværker i Københavns arkitektur: Gottlieb Bindesbøll med Thorvaldsens Museum (1840-1844) og Harald Conrad Stillings Tivolibyggerier (1843-1848) og samme arkitekts desværre i 1950'erne nedrevne Casinoteater i Amaliegade (1847).

Vibeke Andersson Møller fra Nationalmuseet skriver om bevarede klassicistiske interiører i de københavnske borgerhuse og palæer. Vi får her et nærbillede af tidens øvrige arkitekter: Stadskonduktør Jørgen Henrik Rawert (1751-1823) stod i spidsen for genopbygningen af København efter brandene i 1790'erne. Hans kritikere – også i denne bog – er hårde, men når man ser de bevarede lejligheder i Kronprinsessegade, bliver man nødt til at anerkende denne norskfødte stadsarkitekt og byggespekulants kvaliteter. Den franske arkitekt J.J. Ramée (1764-1842) har altid været anerkendt som bygmester på nogle af vore smukkeste nordsjællandske landsteder (Øregård, Sophienholm og Frederikslund). Men som arkitekt i Københavnske borgerhuse (Erichsens Palæ) er han mindre kendt. Endelig empiretidens N.A. Abildgaard og H.C. Freunds pompejanske inspiration.

Den engelske kunsthistoriker Giles Worsley skriver om C.F. Hansen og klassicismen i internationalt perspektiv, og det er jo altid rart at få bekræftet, at vor københavnske klassicisme er unik, og at C.F. Hansen er »en af de virkelige giganter inden for international nyklassicisme«.

En kritik af den smukke bog må koncentrere sig om den lidt indforståede »indpakning«. Når man nu vil sælge værket til et internationalt publikum, burde der have været et bykort med markering af de prægtige omtalte bygninger. Severin Sterms smukke kobberstukne kort over København 1839 er nok gengivet (s. 11), men uden forklaring og tilmed klattet til med moderne gul og orange tusch. Ej heller indeholder bogen et register, hvad man måske kan leve med, men ikke mindst over for et potentielt interesseret internationalt publikum er det forkert, at generationers forskning i vor pragtfulde hovedstad ikke har afstedkommet en fyldig literaturliste i dette storværk om vor klassiske by.

Niels Peter Stilling

Mogens Heide-Jørgensen (red.): Indenrigsministeriet 1848-1998, Indenrigsministeriet, 1998, 416 s., ill., 500 kr. og Hans Henrik H. Østergaard: At tjene og forme den nye tid. Finansministeriet 1848-1998, Finansministeriet, 1998, 416 s., ill., 275 kr.

Den 24. november 1998 kunne Indenrigsministeriet og Finansministeriet på præcis samme dag fejre deres 150-års fødselsdag, og det var en begivenhed der ikke gik stille af. For Indenrigsministeriets vedkommende inviterede man til et festarrangement på Christiansborg, hvor man havde bedt fhv. landsarkivar dr.phil. Harald Jør-

gensen om at holde festtalen, mens finansministeriet lod tæppet gå for en festforestilling i Det kgl. Teater, hvor Mogens Lykketoft og en række tidligere finansministre sad på første parket. Herudover markerede ministerierne dagen med hver sit festskrift, der pudsigt nok begge er på 416 sider.

Indenrigsministeriets festskrift falder i to dele, dels en skildring af ministeriets historie, dels en række artikler om aktuelle emner, der belyser ministeriets virksomhed og placering. I sidste afdeling finder man f.eks. en meget instruktiv artikel af den fhv. bornholmske amtmand Niels Elkær-Hansen om statsamtterne, mens hans fhv. københavnske kollega Henning Strøm beretter om de evindelige problemer med at få skabt en fornuftig forvaltning og opgavefordeling i Hovedstadsområdet. Siden 1993 har flygtningeområdet hørt under Indenrigsministeriet, og om den nyeste udvikling inden for dette felt giver juristen Jens Vedsted-Hansen en meget nyttigt oversigt.

Bogens centrale del udgøres af den store historiske fremstilling på godt 270 sider, der falder i to dele. Først det 220-sider store afsnit med titlen »Indenrigsministrene og ministeriets love 1848-1998«, efterfulgt af det mindre »Indenrigsministeriets opgaver og organisation 1848-1998«, begge skrevet af kontorchef, dr.jur. Mogens Heide-Jørgensen. I det store afsnit går strengt kronologisk til værks, og det er inddelt i kapitler svarende til antallet af ministerperioder i de 150 år. Hvert kapitel rummer en kort beskrivelse af baggrunden for den pågældende ministers udnævnelse, en karakteristik af vedkommende samt en oversigt over den lovgivning, den enkelte minister fik gennemført. Til slut rundes af med nogle oplysninger om, hvordan livet formede sig for ministeren efter at han/hun var fratrådt. Til trods for denne skematisk tilgang til stoffet, er det lykkedes forfatteren at skrive en særdeles læseværdig fremstilling. Ikke alene formår Heide-Jørgensen med få ord at placere de enkelte ministre ind i det politiske univers, hvori de indgik, men han evner også at karakterisere den enkelte som menneske, politiker og administrator. Om Egon Jensen, der var indenrigsminister 1971-73 og 1975-78, kan man f.eks. læse, at »han imponerede jævnlige med sin evne til, efter en højt summarisk forberedelse, at give deputationer og andre en behandling, som måtte give dem det indtryk, at de længe havde været i ministerens tanker. Han hyggede om og lyttede til de mennesker, der opsøgte ham, men var som regel klog nok til ikke at træffe beslutning på stedet« (s. 200). Tilsvarende åbenhjertige karakteristikker finder man dog kun af hedengangne ministre; når det drejer sig om nulevende ex-indenministre er Mogens Heide-Jørgensen noget mere forsigtig.

Mens Indenrigsministeriet til alle tider har

været solidt domineret af juristerne, er Finansministeriet i de sidste 20-30 år blevet erobret af økonomerne og statsvidenskabs- og statskundskabsfolkene. Et faktum der også har sat sit tydelige præg på ministeriets jubilæumsbog. Den er skrevet af Hans Henrik H. Østergaard, der oven i købet er den allerførste cand.scient.pol., der fik ansættelse i Finansministeriet; det skete i 1969. Siden da har han, bortset fra en årrække, været ansat i ministeriet; de seneste år som adm. direktør for Kongeriget Danmarks Hypotekbank og Finansforvaltning. Tyngdepunktet i Østergaards skildring ligger helt klart i tiden efter 2. verdenskrig; navnlig i den periode han selv har gjort med, og det giver bogen en betydelig ubalance. Finansministeriets historie frem til sidste krig er tyndt og overfladisk behandlet; og selv om nogle gevaldige billedafsnit søger at give den ældre periode sidetalsmæssig volumen, er slagsiden ikke til at skjule. I modsætning til i Indenrigsministeriets værk, hvor illustrationerne er strøet med mild og gennemgående heldig hånd ud over bogens sider, har man her valgt at samle illustrationerne i særlige billedafsnit, som hver har fået deres overordnede tema. Dette er mildest talt ikke faldet heldigt ud. Tema, billeder og billedtekst hænger ofte meget dårligt sammen, og mange illustrationer havde man gerne undværet, da de fremstår som rent fyld. Når det er sagt, må man rose Østergaard for en grundig og kyndig skildring af Finansministeriets historie i de sidste 30 år. Her får man virkelig meget at vide, også om helt aktuelle ting. Her kan bl.a. erfaring, at det efterhånden meget benyttede styringsinstrument, der hedder resultatkontrakter, er et barn af 1980'ernes fristyringsforsøg.

I de to jubilæumsbøger er det de mægtige mænd med deres prægtige planer og mere eller mindre perspektivrige politik, der står i centrum. Det er ikke meget vi finder om livet på ministeriets gulv. Hvor er alle de mange skrivedamer og de flittige fuldmægtige henne? Hvordan foregik arbejdet i det daglige, hvordan blev man ansat og hvordan gjorde man karriere? Bedst besked om disse spørgsmål får man i Indenrigsministeriets bog, mens Hans Henrik H. Østergaard bevidst synes at have valgt denne dimension fra.

Med Indenrigsministeriets og Finansministeriets jubilæumsbøger har vi fået to meget lodige og læsværdige ministerialhistorier, som ikke alene har bud til Slotsholmens embedsmænd og politikere, men også til politisk og forvaltningshistorisk interesserede personer over hele landet. Kun skade at især Indenrigsministeriets – i øvrigt smukt læderindbundne – bog er så dyr, at kun de færreste formentlig vil overveje at anskaffe sig den, hvis de skal betale af deres egen lomme.

Karl Peder Pedersen

Niels Thomsen: *Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv*, Odense Universitetsforlag, 1998, 191 s., ill., 250 kr.

1870-1914 er centrale år i den danske historiske selvforståelse. Perioden identificeres med en række forskellige fænomener fra industrialismens gennembrud, vandringen til byerne, arbejderbevægelsens opståen og velfærdsstatens rødder til professionalisering af videnskaberne, sekularisering, parlamentarismen og et vågnende krav om ligestilling mellem de to køn. I bogen *Hovedstrømninger* – der låner sin titel fra Georg Brandes berømte forelæsninger over det 19. århundredes litteratur fra 1871 – tager professor Niels Thomsen – en kendt provokatør på den historiske scene – endnu en holmgang med det moderne gennembruds årtier. I virkeligheden var der, ifølge Niels Thomsen, næppe tale om en brydningstid i forhold til perioderne inden – ligesom kampen mellem klasserne eller mellem kønnene var til at overse. Derimod var der tale om en betydelig grad af kontinuitet i forhold til tiden under enevælden. For enevælden var ikke en monolit, men havde ændret sig i human og demokratisk retning, samtidig med at patriotisk aktivitet, oplysning og loyalitet havde erstattet undersåtternes lydighed (s.168). Nederlaget til Tyskland i 1863-64 bandt i alt sin tragedie nationen sammen og skabte en frodig grobund for en optimistisk tro på fremtiden, som først bønderne og senere byernes handels- og industriborgerskaber så driftigt forstod at udnytte. Periodens velstandsstigning i forening med udbygningen af det sociale sikkerhedsnet under samfundets mest udsatte individer forhindrede de sociale modsætninger i at slå ud i lys lue, ligesom de nye politiske partier, såvel som interesseorganisationer og den folkelige oplysning – fra aftenskoler til højskoler – bidrog til en indkapsling af de sociale konflikter og dermed en indirekte støtte til det borgerlige demokrati. Revolution blev aldrig et reelt tema i en dansk politisk sammenhæng, til gengæld øgedes den personlige frihed, den sociale mobilitet blev større, og patriarkatet mistede gradvist fodfæstet.

Alt i alt må man med Niels Thomsen konkludere, at liberalismen var bedre end sit rygte. Liberalismen og den borgerlige »fælleskultur« var det som alle kunne enes om – og som gav mening for folk i hverdagen. Derfor forekom eksempelvis statsligt understøttede og kontrollerede forsikrings sammenslutninger »et rimeligt afvejet svar på samfundets forsørgelsespligt over for nødstedte og udtjente borgere« (s.131), hvorimod »ingen forudså en central dirigeret af den løbende aktivitet via udenrigshandels-, finans- eller pengepolitikken« (s.126). Forestillingen om

slutningen af 1800-tallet som en tid præget af fattigdom og uforsonelige klasse modsætninger holder således ikke ved nærmere eftertanke. Der var andre »loyaliteter i livet end de klassebestemte«, som forfatteren formulerer det (s.130).

Niels Thomsens gentolkning af det moderne gennembrud er holdt i et let ironisk, men også distanceret tonefald. Her er ingen helte, men heller ingen aktører i de vigtige situationer, bortset fra »alle« eller »de fleste«. Hvem disse er bliver man ikke altid lige klog på. Historiens drivkraft synes at være hverdagens sunde fornuft, som får samfundets elite til at indse det hensigtsmæssige i etableringen af en progressiv beskatning (1903) – og får mennesker på samfundets skyggeside til at se det forstandige i hjælp til selvhjælp.

Hovedstrømninger er ikke en bog for folk uden almen dannelse – og måske skal der mere til. Det vrimler med skjulte henvisninger og ikke mindst med ukommenterede årstal. Det går stærkt, når professor Thomsen maler med sin pensel. 1800-tallets skole omfattede kun de 6-12 årige (s.100), og på baggrund af en statistik over de værnepligtige læsekundskaber fra 1915 konkluderes, at omkring halvdelen af byernes unge op imod 1914 modtog systematisk undervisning efter at have forladt børneskolen (s.104). Det må vel retfærdigvis siges, at tallene kun referer til unge mænd! At børnearbejdet i byen gradvist begrænsedes alene som et resultat af fabrikslovgivningen fra 1870'erne og fremefter (s.101) må vel også siges at være noget af en tilnærmelse alene af den grund, at kun de færreste børn arbejdede på fabrik. Hovedparten var beskæftiget som bybude eller ved rengøring og børnepasning. Disse børn var kun indirekte omfattet af fabrikslovens bestemmelser – og kontrollen med deres efterlevelse var så som så. Spørgsmålet om beskyttelseslovgivningens faktiske betydning for børnearbejdets reduktion/forsvinden kompliseres yderligere, hvis børnearbejdet i landbruget inddrages – hvad det ikke bliver. Her fungerede børn indtil 1950'erne som en slags reservearbejdsstyrke især i familiebruget, uden at det fik lovgiverne til at løfte mange øjenbryn. Hvorfor mon?

Bogen er forsynet med et overvældende antal sort-hvide billeder af datidens store inden- og udenlandske – mandlige – personligheder. Billedteksterne udgør i bogstaveligste forstand et kapitel for sig. Her behandles i komprimeret form andre sider af samfunds- og idéudviklingen i perioden end dem, som omtales i teksten. I princippet en sympatisk tanke at benytte billeder som andet end illustration, men det kræver efter min mening, at billedteksten som minimum må indeholde oplysninger om, hvad billedet forestiller, og ikke kun en række mere eller mindre associative oplysninger. Det er desværre ikke altid tilfældet.

Hovedstrømninger skæmmes af en række gentagelser og af så mange korrekturfejl, at det i sig selv virker provokerende. Det er synd, for det kan Niels Thomsen udmærket klare selv – og alene af den grund bør man læse hans udlægning af det moderne gennembruds historie.

Ning de Coninck-Smith

Anne Løkke: Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920, Gyldendal, 1998, 544 s., ill., 350 kr.

I 1815 kunne den danske billedhugger Bertel Thorvaldsen fremstille døden som et spædbarn på en engels arm i allegorien *Natten med sine børn. Søn og død*, som også pryder forsiden på Anne Løkkes disputats. På den tid var det et beklageligt livsvilkår, at børn kunne dø af barndom som gamle dør af alderdom. I slutningen af samme århundrede var alle gode kræfter mobiliseret i kampen mod de spædes høje dødelighed: statistikere, læger, forældre og filantroper. Døden i barndommen var ikke længere naturlig, men et onde som kunne forebygges. Disputatsens emner er de processer, der flyttede døden i barndommen fra Guds og skæbnens ansvarsområde til statens, lægens og moderens.

En spædbørnsdødelighed på op til 25% blev ikke problematiseret før 1860. Der havde været udtrykt bekymring for de børn, der blev unddraget staten ved forsætlige drab allerede i 1700-tallet, og fra 1858 kom de uægte fødte og plejebørns høje dødelighed på dagsordenen i forbindelse med den første hygiejniske kongres, men ikke dødeligheden som sådan. Hvordan skifter opfattelsen af at det som er empirisk normalt også er naturligt, til en opfattelse af at det normale kan være kulturbundet og foranderligt?

Undersøgelsen af dette overordnede spørgsmål falder i fire dele, som hver besvarer et delspørgsmål. I del 1 udforskes hvorvidt der inden for statistikken foregik en udvikling i kategoriseringen af børns død, som kan have medvirket til en ændret opfattelse af døden i barndommen. Det påvises, hvordan udviklingen i kategorier og definitioner i det statistiske fagmiljø gav mulighed for nye erkendelser, ikke mindst at spædbørnsdødeligheden var påvirkelig for menneskelig handling. I del 2 er spørgsmålet, hvor meget man kan få at vide om forældrenes betydning for størrelsen af spædbørnsdødeligheden ved at kombinere statistik og folkelivsskildringer fra udvalgte områder. Den yderst interessante problemstilling om hvordan og hvorfor plejen af raske spædbørn blev et medicinsk problem undersøges i del 3, mens spørgsmålet om

hvorfor den etiske position: *de døde børn er samfundets problem* sejrer over den moralske position: *de døde børn er resultatet af kvinders usædelige levned* inden for filantropien i striden om den rette strategi til bekæmpelse af spædbørnsdødeligheden belyses i del 4.

Det er værd at opholde sig lidt ved disputatsens første del, som jeg finder er den mest originale. Den overordnede intention er at undersøge, hvordan fænomenet *børnedødelighed* blev skabt. Udgangspunktet er, at statistikken ikke bare betragtes som kilde til børnedødelighedens omfang, men også til samtidens opfattelser af barndom og død og ikke mindst til forskelle og ændringer i synet herpå. Det vil nok undre de fleste, at begrebet *børnedødelighed* faktisk bruges første gang så sent som i 1903, og at *spædbørnsdødelighed* slet ikke anvendes i perioden før 1930.

Aldersopdelingen i statistikkerne skete altså ud fra en videnskabelig ambition om at forstå døden eller rettere dødelighedens lovmæssigheder. Døden i barndommen var ikke mere interessant end døden i andre livsaldrer, kun som en statistisk udfordring, fordi den alder bar så stor en del af den samlede dødelighed. Først omkring og efter år 1900 blev statistikken et middel i bekæmpelsen af børnedødeligheden. Pointen er, at den tidlige interesse for den aldersspecifikke dødelighed ikke er *udtryk* for en bekymring over spædbørnsdødeligheden, men at den statistiske praksis på sæt og vis *skaber* spædbørnsdødeligheden som et socialt fænomen, man kan interessere sig for og gøre noget i forhold til.

Det er som en spændende roman, når det langsomt oprulles, hvordan de enkelte aktører, fx statistikere som C.E. Fenger, i arbejdet med at finde dødelighedens naturlove udtænker metoder til at udrense den høje børnedødeligheds forstyrrende indflydelse og dermed, uden at have det som hensigt, producerer det kulturelle fænomen spædbørnsdødelighed, som bliver forudsætningen for fremkomsten af en hel række nye samfundsmæssige handlemuligheder og professioner.

Selve idéen om at aldersopdele og beregne dødelighed har rødder tilbage i 1600-tallet, men først fra 1835 var skemaerne så specifikke, at det var muligt at beregne en egentlig spædbørnsdødelighed. Til gengæld var det svært at ændre befolkningens syn på livets grænse henimod en biologisk og kronologisk opfattelse, hvor børn, der var døde inden for et døgn skulle registreres som dødfødte. Det var i strid med den almindelige opfattelse, også blandt uddannede folk som jordemødre og præster, som snarere harmonerede med Danske Løvs bestemmelser om døden som det egentlige skel mellem liv og død uanset barnets alder og størrelse. Fx bemærkede Sundhedskollegiet så sent som i 1843, at en præst blandt de dødfødte havde regnet »et

30 Dage glt. Barn, ... fordi det døde udøbt«. Problemet var, at en sådan opfattelse af dødfødt som død udøbt ikke lod sig passe sammen med de statistiske kategoriens mekaniske tidsgrænse på 24 timer. Sådanne eksempler er ikke bare kuriøse, men et lærestykke i, hvor meningsløst det ville være at skelne skarpt mellem videnskabelig viden og såkaldt folkelig viden i kulturhistoriske undersøgelser. Viden er ikke bare noget, der formidles oppefra og ned. Således var det ikke bare lægerne, der formåede at ændre den jævne befolknings verdensbillede, forældrenes manglende accept af fx døds-kriterierne fremtvang nye overvejelser om de statistiske kategorier. Kategorierne åbner på den anden side for nye erkendelser.

En anden kilde til ændringer i synet på små børns sygdom og død, som Anne Løkke har inddraget i sin undersøgelse, er dødsårsagsstatistikker. Disse er baseret på dødsattester, som det fra 1832 var obligatorisk at læger skulle udstede, før præsten måtte kaste jord på nogen død. For spædbørn viser der sig en tendens til, at de specifikke sygdomsandel af dødsårsagerne vokser betydeligt fra 1836 til 1919. Det, at lægerne gør sig umage med at diagnosticere en egentlig patologisk dødsårsag for spædbørn fremfor de indtil da hyppigst anvendte årsager som »tæring«, »kramper« eller slet og ret aldersbetegnelsen »nyfødt«, ses af Anne Løkke som et tegn på, at der var sket en holdningsændring, således at døden ikke længere opfattedes som forventelig i denne aldersgruppe. Når noget ikke længere opfattes som naturligt, kræver det en kulturel forklaring, og sygdomskategorier kan ses som en måde at give det meningsløse kulturel mening. Det er dog ikke denne diskussion, der er Anne Løkkes ærinde her; hun bruger det blot til at vise, at det virkelige mentalitetshistoriske brud består i, at døden i den spæde alder overhovedet begynder at kræve en forklaring. Ønsket om at kunne pege på specifikke årsager til døden betød samtidig en ny bevidsthed om, at man aktivt kunne forebygge sygdom og død, og ikke bare passivt måtte acceptere at børn dør af barndom, hvilket igen understreger at kategoriseringer (her: dødsårsager) og handlinger ofte følges ad.

Analysen af den statistiske praksis er ikke bare blændende udført, den er også et fantastisk godt empirisk eksempel på det, der i den teoretiske debat kaldes social konstruktion. Statistikens tørre tal der viste aldersforskelle såvel som regionale forskelle afnaturaliserede døden, og gjorde det muligt at få øje på sammenhænge, som lå uden for erfaringen. Denne viden var grundlaget for skabelsen af en ny virkelighed, hvori der ikke bare var døde børn, der kunne begrædes, men en spædbørnsdødelighed, der kunne bekæmpes.

I del 2 etableres en oversigt over niveauer og udviklinger i spædbørnsdødeligheden i Dan-

mark 1835-1920. Konklusionen er, at høj dødelighed blandt de små ikke har én årsag, men at der er i hvert fald tre udviklinger, der griber ind i hinanden og påvirker dødeligheden. Anne Løkke betegner disse *et regionalt mønster, et fattigdomsmønster* og *et urbaniseringsmønster*. Det er grunden til, at udviklingen i dødeligheden ser helt forskellig ud for København, købstæderne og landet i den undersøgte periode. Selv om den generelle tendens altså var et fald i spædbørnsdødeligheden, var der markante regionale forskelle, som Anne Løkke forklarer med, at der var forskellige *demografiske kulturer* dvs. mønstre af variable der gensidigt betingede hinanden, og dermed forstærkede et bestemt mønster. I Østjylland var der fx en stærk tro på, at de børn, som fra fødslen spiste al slags mad, blev de stærkeste, mens mødrene på Fyn havde tradition for at amme meget og længe – også hinandens børn, hvis der var behov for det. Ammeadfærd i kombination med andre forhold som hygiejne, børnepasning, svøbning, kost og afvænnings-tidspunkt, forhold, som Anne Løkke har fundet frem til ved anvendelse af embedslægers indberetninger, folkelivsskildringer og erindringer, var helt afgørende for børns overlevelse, før hygiejnens epoke.

Fremkomsten af den videnskabeligt baserede børnepleje kortlægges i del 3, på baggrund af en systematisk gennemlæsning af al tilgængelig børneplejelitteratur fra ca. 1769. Det såkaldte *medicinske børneplejeprogram*, som adskiller sig fra tidligere måder at oplyse på hvad angår argumentationsformen, sproget og den kontekst, børn forstås inden for, fik sit gennembrud i 1870'erne. Trods det at programmet i lægernes øjne var den skinbarlige videnskabelige sandhed, kan det godt ses som en anden måde at skabe kulturel orden på. Det bestod af nye former for ritualer til at få det uordentlige spædbarn indlemmet i det sociale fællesskab – en kulturel tilblivelse. Nok var de hygiejniske »ritualer« ganske effektive til at forebygge sygdom, men flere af programmets punkter virkede nærmest modsat, påpeger Anne Løkke. Det gjaldt fx kravene om regelmæssig amning med flere timers pause imellem og anbefalingen af lange hvileperioder, hvor barnet lå for sig selv.

Endvidere undersøges det, hvordan forholdet mellem forskellige grupper af eksperter forskød sig i løbet af perioden. Faktum er, at det lykkedes lægerne at etablere sig som professionelle eksperter i raske børns pleje trods befolkningens mistro. Jordemødrene, som siden Enevældens havde været statens sundhedsfaglige repræsentant ude blandt befolkningen, blev inddraget i det medicinske program via en ny mere lægevidenskabelig jordemoderuddannelse. Programmet indebar også en moderliggørelse af kvindeligheden, fordi det forudsatte, at biologiske mødre også påtog sig rollen som sociale

mødre, hvilket var en ny pligt for overklassens kvinder, der ellers havde overladt den sociale moderrolle til ammer og barnepiger, mens det for arbejderklassens mødre måtte opleves som en ny anerkendt rettighed eller mulighed. Derfor kan programmet ses som led i en større demokratiseringsproces og vel også en individualiseringsproces, hvor alle børns ret til livet efterhånden anerkendes.

Et led i skabelsen af en samfundsmæssig konsensus om, at alle børns liv og helbred er en sag for staten, er de filantropiske foreninger. Deres ideologi og virke analyseres i disputatsens fjerde og sidste del. Foreningerne var med deres særlige omsorg for enlige mødre og disses børn med til at gøre bekymringen for usædeligheden umoderne, ja, nærmest kynisk. Markante personligheder, som engagerede sig i velgørenheden, formåede faktisk at omdefinere de uægte børns problem fra at mødrenes usædelighed udgjorde en samfundstrussel, til at det var den usle behandling af børnene, der var en trussel mod samfundet.

Grunden til at den filantropiske børnesag kunne indsamle så relativt mange midler var vel, at børn var idealet af værdige trængende: uskyldige og med en fremtid foran sig. Samtidig kunne selv lidt hjælp have stor virkning – få liter mælk og lidt børnetøj syet af borgerskabets damer betød uendelig meget for det enkelte barns sundhedstilstand. For den fattige mor, der levede tæt på sultegrænsen, var kravet om at lade sig kontrollere ved »damebesøg« i hjemmet vel ikke så krænkende, som det set med nutidens øjne unægteligt forekommer. Alternativet var værre: at se sit barn miste livsviljen og dø eller overgive det til en uvis skæbne hos en plejefamilie. Foreningerne byggede på frivillig arbejdskraft og personlige relationer, men efterhånden henvistes stadig oftere til læger, der ydede gratis hjælp til foreningernes medlemmer. Anne Løkke er ikke i tvivl om, at denne udvidelse af lægestandens arbejdsfelt styrkede deres professionaliseringsbestrebelse. Konsekvensen var, at besøgsdamerne blev berøvet deres ekspertrolle, og dermed i virkeligheden deres funktion. Kontrollfunktionen alene kunne ikke på længere sigt retfærdiggøres. Dobbelttheden af hjælp og kontrol karakteriserede også de senere børneplejestationer, som oprettedes af Indre Mission, men som efterhånden blev mere eller mindre kommunale. Det samme kan man vel sige om sundhedsplejerskeordningen fra 1937 i det gryende velfærdssamfund, men det ligger efter denne disputats periode.

Efter endt læsning sidder man med fornemmelsen af, at alt nu er sagt om spædbørnsdødelighed og bekæmpelsen af denne – at der umuligt kan være mere at tilføje i den sag. Det er selvfølgelig ikke rigtigt, for god forskning rejser altid nye spørgsmål, det er også tilfældet med denne disputats. Jeg er dog sikker på, at

»mæthedsfornemmelsen« vil holde sig i lang tid. Der er masser af stof til eftertanke. Disputatsen er nok mindre egnet som kulturhistorisk »lystlæsning« ikke mindst på grund af de mange gentagelser i opsamlinger og resumér, men som grundbog og opslagsbog vil den fungere fremragende. For kombinationen af demografi med social- og kulturhistoriske tilgangsvinkler må siges at være gjort med stor succes. Det skyldes måske især Anne Løkkes evne til at stille nye spørgsmål til traditionelle kilder. Spørgsmålene åbner op for en type forskning, som ikke bare vil producere flere belæg for, at der er foregået en såkaldt demografisk transition i anden halvdel af 1800-tallet, men som har blik for sammenhænge mellem sprog, viden, magt og konkrete handlinger. Vi har således fået overbevisende demonstreret, at statistikernes kategorier, lægernes og filantropernes idealnormer om den gode pleje og jordemødres og mødres traditioner og praksis gensidigt skaber betingelser for hinanden. Svaret på *hvordan* dødelighedsfaldet er gået for sig, kræver netop et blik for sådanne komplicerede sammenhænge.

Lene Otto

Ning de Coninck-Smith, Bengt Sandin og Ellen Schrupf (red.): Industrious Children. Work and childhood in the Nordic Countries 1850-1990, Odense Universitetsforlag 1997, 211 s., ill., 250 kr.

Forskningen i barndommens historie og børnearbejde som et strukturelt element i industrialiserings historie er ikke et stort forskningstema i Danmark, men der er dog gennem de senere år foregået en del forskning i emnet, specielt af det industrielle børnearbejde i sidste del af forrige århundrede, skolelovgivningen og arbejderbørnenes forhold til skolen. De største området for børnearbejde, nemlig landbrugsarbejde, barne- og tjenestepige, samt budtjeneste er der dog kun lavet få undersøgelser af. Det er derfor værdifuldt, at tre nordiske forskere har samlet antologien *Industrious Children*, der præsenterer ny forskning om børnearbejde fra alle 5 nordiske lande over en periode på næsten 150 år. Redaktørerne har fortjenstfuldt valgt at udgive antologien på engelsk, således at viden om det nordiske børnearbejde kan inddrages i den internationale forskningsdiskussion.

Redaktørerne har flere intentioner med antologien, nemlig at give mulighed for at afdække og forstå børns arbejde i et bredt social- og kulturhistorisk perspektiv og at bidrage til den teoretiske og metodiske debat om barndommens historie i Norden. De forskellige tilgangsvinkler til

børnearbejdet, som artiklerne præsenterer, giver da også muligheder for komparation, men viser netop gennem variationerne fra land til land, hvorledes børnearbejdet og barndommen som kategori er nøje sammenhængende med den historiske kontekst og må tolkes ud fra denne. Et interessant gennemgående træk er de ændringer, der sker med børnearbejdet og børnenes funktion og placering i familien og samfundet, som en del af moderniseringsprocessen.

Bengt Sandin, Sverige, forholder sig i sin artikel til diskussionen om årsagerne til fabriks- og skolelovgivning, der blev indført i Sverige op mod århundredskiftet. Hans undersøgelse viser, at det ikke primært var af humanistiske grunde, at der blev lovgivet, men at lovgiverne forsøgte at dæmme op for voksende sociale problemer med børnene fra indvandrede landarbejderfamilier, der ubeskæftigede gjorde byens gader farlige med uro og ballade og tyverier. Børnene skulle gå i skole eller arbejde, så de lærte noget, der kunne bruges i deres voksne arbejdsliv.

Ellen Schruppf, Norge, behandler de ændringer, der sker i børns socialisering under moderniseringsprocessen i byen. Tidligere havde arbejdet været det vigtigste sted, hvor identitet alt efter køn, alder og social klasse blev dannet. Efterhånden som skolen bliver betragtet som børnenes vigtigste arbejdsplads, tager det offentlige over som identitetsdannende instans med det resultat, at arbejdsfællesskabet mellem generationerne og den gensidige respekt blev skubbet i baggrunden. Barnet var blevet til et skolebarn.

Pirko Markkola, Finland, sætter fokus på børnene som historiens agenter. Hun bruger derfor familien som udgangspunkt for en undersøgelse af børnearbejdets omfang og betydning for familieøkonomien omkring århundredskiftet. Der er stor variation i børnearbejdet i og udenfor familien, men alle bidrager til familiens overlevelse. Et mønster, som er overført fra arbejderfamiliernes tidligere tilværelse i landbruget. I Tammerfors, som danner rammen om undersøgelsen, fremhæves det, at særligt pigerne var efterspurgt til fabriksarbejdet i tekstilindustrien, hvor de kunne tjene flere penge end drengene. Først som voksne fik de den lavere kvindeløn.

Mats Sjöberg, Sverige, beskæftiger sig med børnearbejdet i landbruget. Med udgangspunkt i en lokalundersøgelse fra området omkring Väneren lige efter århundredskiftet undersøger han børnearbejdets karakter, omfang og betydning for landbruget og familien samt igen sammenstødet med skolen under moderniseringsprocessen. Det er især kvægvogtning, der i denne periode er stort behov for arbejdskraft til. Mats Sjöberg analyserer særligt de kulturelle forhold, men understreger også den økonomiske betydning, som børnenes arbejde har for landbruget i en periode, hvor produktionen af animalske produkter gjorde landbruget til et bety-

dende erhverv. Undersøgelsens objekt er børn fra husmandsfamilier med større brug og deres arbejde på familiebruget, men også for fremmede, dvs. som lønarbejde. Der er altså her ikke tale om det egentlige landproletariat, men om børn, som kunne have som livsperspektiv at forblive i landbruget også som voksne. Det fremgår dog tydeligt, at børnenes arbejde er nødvendigt enten hjemme eller for at tjene penge til familien. Kravet om hverdagsskolegang er derfor en »bombe under systemet« både for forældrene og børnenes arbejdsgivere, der vil komme til at miste en billig og kvalificeret arbejdskraft. Skolen vinder kampen om børnenes tid, men ikke uden sværds slag og først omkring 1940.

Ning de Coninck-Smith, Danmark, beskæftiger sig med lovgivningen om børns betalte arbejde 1900 til 1960. Artiklen giver dels en oversigt over national lovgivning, dels eksempler på lokale vedtægter, der skulle forhindre forskellige uønskede typer af børnearbejde. Disse bestemmelser kommer efterhånden til at påvirke den nationale lovgivning. Derudover har forfatteren analyseret to børnearbejdsområder, hvor konflikten mellem staten/skolen og arbejdsgiverne forældrene om børnenes tid, blev særligt tydelige: mælkedrengearbejdet i 1920'erne og tørvegravning og andet landbrugsarbejde i 1940'erne og 1950'erne. Forfatteren mener ikke, at beskyttelseslovgivningen har haft den store virkning på udbredelse af børnearbejdet i dette århundrede, fordi de to største områder, landbrug og budtjeneste, blev holdt fri for lovgivning. Derudover gjaldt lovene kun børns betalte arbejde og sidst, at der stort set ingen repræsalier var ved overtrædelse af loven. Det, der derimod fik betydning, som i de andre nordiske lande, var skolens krav på børnene hver dag. Dette reducerede børnearbejdet i byerne betragteligt i 1920'erne, men på landet først i 1950'erne, hvor der endelig blev ens skolelovgivning for hele landet. Forklaringer på forskellene mellem land og by og over tid må som også Ning de Coninck-Smith viser, findes i økonomiske og sociale forhold, hvor børnenes arbejde var så betydningsfuldt, at det tog halvdelen af dette århundrede før skolen blev moderne, og fuldtidsarbejde blev skiftet ud med hverdagsskolegang over hele landet.

Oláfr Gardarsdóttir viser et andet perspektiv på børns arbejde i moderniseringsprocessen, nemlig den moralsk-ideologiske, eksemplificeret ved de islandske arbejdsskoler, hvor hun også lægger et kønsperspektiv ned over holdningerne til børnearbejde på et kønsopdelt arbejdsmarked. Børn er på Island blevet brugt som arbejdskraftreserve helt frem til 1970'erne, hvor parlamentet endelig tilbageviste af udvide sommerferien for at børnene kunne arbejde i fiskeindustrien. Selv om skolen op igennem århundreder er blevet styrket, har arbejdet haft sin højt vurderede plads i børnenes opdragelse. De meget vekslende behov for

arbejdskraft på det islandske arbejdsmarked har i perioder gjort børnene »arbejdsløse«. Fra 1930'erne har der derfor eksisteret en arbejdsskole, der beskæftigede børn, der ikke selv kunne finde et arbejde. Arbejdsskolen har både haft en økonomisk og en opdragende funktion. Søgnen til skolen steg og faldt med mulighederne for at få arbejde i »det virkelige liv«. I 1960'erne og 1970'erne ændrede beskæftigelsen på arbejdsskolen karakter og fjernede sig fra arbejdet på arbejdsmarkedet. Børnenes beskæftigelse kom mere til at ligne de danske fritidshjem. Ændringerne i arbejdsskolen er således et godt udtryk for de ændrede opfattelser af barnet og barndommen i et moderne samfund. De særlige islandske forhold med store sæsonmæssige udsving i behovet for arbejdskraft har dog tilsyneladende forsinket processen nogle årtier.

I den sidste artikel giver Anne Solberg fra Norge et portræt af børns arbejde i vores egen tid, dvs. de sidste 20 år. Hun kritiserer sociologer for at adskille børn/barndom og arbejde. På baggrund af en kortlægning af børns arbejde henholdsvis i en nordnorsk fiskerbygd og børns mange forskellige arbejdsområder i Oslo konstaterer hun, at børn udover deres hovedbeskæftigelse at gå i skole også i nutiden finder arbejde indenfor mange områder, enten det er primære erhverv på landet eller som sælgere, bydreng, barnepiger eller andre deltidsarbejder i byerne. En undersøgelse af børnenes arbejde i familien viste også, at de her i høj grad var medhjælpende. Pigerne mere end drengene, men drengene udførte stadig meget mere husarbejde end fæderne. Man kan spørge, hvorfor børn arbejder i dag, hvor der er så mange fritidstilbud, og hvor velfærdssamfundet har reduceret behovet for, at børnene også tjener penge til familien.

Denne antologi om børns arbejde viser, hvorledes arbejdet har ændret sig over tid fra fuldtidsarbejde til deltidsarbejde, og hvor skolen i stedet har overtaget hovedrollen i børnenes liv. Det har været en nødvendig udvikling i moderniseringen af de nordiske samfund, selv om mange der har haft interesser i børnenes arbejde undervejs har modarbejdet processen. Der er en fælles udvikling i Norden, som formodentlig vil findes i Vesteuropa generelt, men som artiklerne viser også har mange variationer i tid og rum. Antologien handler om børns arbejde historisk og dermed i vidt omfang om arbejderbørns liv og socialiseringen til det arbejdsliv, der var bestemt for dem. I dag arbejder stor set alle børn over 10-11 år. Er der andre ting på spil, når moderne børn finder sig en plads på arbejdsmarkedet? Er det mon fordi de dermed bliver en integreret og ikke segregeret del af de voksne samfund, og som lønarbejdere i stedet opnår selvbestemmelse og respekt fra de voksne?

Anette Eklund Hansen

Peter Blumensaadt, Jens Hjorth Hansen, Lise Høyrup og Peter Korsgaard (red.): Af lyst og af nød. Tolv portrætter af kvinder og deres arbejdsliv i det tyvende århundrede, LAVA, 1998, 113 s., ill. Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Holbæk Kommune, Nygade 9-13, 4300 Holbæk, 110 kr.

De lokalhistoriske arkiver i Vestsjællands Amt (LAVA) har i et par år arbejdet på et fælles indsamlingsprojekt »Erhverv, der forsvinder«, og bogen om kvinders arbejdsliv er et af projektets resultater. Den fortæller dog ikke kun om erhverv under forsvinden eller forvandling, men nok så meget om ændrede arbejds- og livsbetingelser. Bogen består af tolv beretninger, hvoraf nogle få er skrevet af de pågældende kvinder selv, mens de øvrige baserer sig på interviews, heraf et enkelt radiointerview fra 1966 med en kvindelig chef. Størsteparten af kvinderne er født i Mellemkrigstiden, og deres historier udspringer sig på landet eller i stationsbyen, kun en enkelt foregår i købstadsmiljø. Beretningerne om kvinderne med en formaliseret erhvervsuddannelse (forskolelærerinde, fotograf, laborant og ekspeditrice) er de mest forudsigelige, og deres værdi ligger fortrinsvis i skildringen af de lokale forhold og omstændigheder. Et nyt og spændende stof findes til gengæld i beretningerne både om landbokvindernes arbejde som medhjælpende hustruer i bedriften og især i beretningerne om deres alternative beskæftigelser (kokekone, telefondame og sæsonarbejder). Her er ikke mindst beretningen om kvindearbejdet i 1940'ernes tørveproduktion oplysende og velskrevet. Bogens mest specifikke erhvervsbeskrivelse drejer sig om pibning af præstekraver, et niche-håndværk, der kræver megen fingersnille og akkuratse, og som kan praktiseres hjemme. Det har på landsplan formentlig nu kun en halv snes udøvere. Som rosinen i pølseenden må fremhæves beretningen om den driftige Ida Nielsen, kaldet »moster«, der så mulighederne i 1930'ernes spirende turisme og indrettede somerpensionat og café på Omø. Fotografiet på bogens forside af den travle og allestedsnærværende »moster«, der med en professionelt beskeden holdning serverer kaffe, er et scoop og en fin illustration af temaet: kvinder/arbejdsliv. Indsamlingsprojektet omfatter også fotos, og ikke mindre end 70 af dem er med til at levendegøre bogens tekst. Takket være redaktionens eksemplariske forord med en nuanceret redegørelse for kildesituationen og de oplysende indledninger til beretningerne er det lykkedes at skabe helhed ud af et temmelig uegalt materiale.

Af lyst og af nød yder velkomne bidrag ikke blot til kvindehistorien og lokalhistorien, men

også til tidshistorien, hvis økonomiske konjunkturer og tekniske udvikling er bogens skjulte hovedaktører. Det er disse drivkræfter, der afgør, hvor, hvornår, hvor mange og hvem, der kommer ud på arbejdsmarkedet, og om arbejdslønnen går til at klare dagen og vejen eller til vaskemaskine, fjernsyn og bil.

Grethe Ilsoe

Lise Andersen: Hadsund Kirke – det første sekel. Hadsund Menighedsråd, 1998, 118 s., ill., 75 kr.

Hvor tiden ca. 1150-1250 udgjorde den første store kirkebygningsperiode i Danmark, kan man med nogen ret hævde, at årtierne før og efter 1900 udgjorde den anden. I denne periode blev flere gamle kirker nedbrudt og erstattet af nye, og flere steder fik man for første gang sin egen kirke, ikke mindst i stationsbyerne, som voksede frem i dette tidsrum. I de nye byer mente man bestemt, at man måtte have sin egen kirke, og i disse år, hvor kirkerne runder det første århundrede, mener man mange steder lige så bestemt, at man skal have en bog om kirken.

Med Lise Andersens bog om Hadsund Kirke, udgivet i anledning af kirkens 100-årsjubilæum 1998, får vi endnu et bidrag til denne nye genre i dansk kirkehistorisk litteratur. *Hadsund Kirke* er en veltilrettelagt bog, der alene skæmmes af flere trykfejl, ligesom det er en skam, at det i øvrigt udmærkede billedmateriale er presset uhyre meget ned i format. Disse grafiske fejl ændrer dog ikke det forhold, at Lise Andersen har skrevet en fortrinlig bog om kirken og det lille bysamfund på nordsiden af Mariager Fjord. *Hadsund Kirke* er nemlig ikke kun kirkehistorie. Kirkens historie er også en del af lokalsamfundets historie, hvilket har været styrende for fremstillingen. Lise Andersen giver et godt indtryk af den lidt Klondykeagtige nye by, med druk og vold, hvor det ikke var et overvældende folkekrav, der førte til kirkebyggeri, men derimod en lille flok beslutsomme mænd, som forfatteren så benytter lejligheden til at portrættere og indplacere i byens samtid og historie (s. 12ff). Kirkekomiteen talte såvel overbevist kristne som pragmatikere, der ville fuldende bybilledet med en bykirke, ikke en landsbykirke. Hadsund Kirke blev opført efter tegninger af arkitekt C.A. Wiinholt, Viborg, som også portrætteres (s. 22ff), bl.a. med en fortegnelse over kendte arbejder. Forfatteren bevæger sig således også ud over sogne- eller bygrænsen. Med hensyn til selve kirkens historie, menighedsrådets arbejde, præster og personligheder, så vidner disse dele af bogen om grundige kildestudier, der bl.a. kommer til udtryk i gode tidsbilleder, som da menighedsrådet i begyndelsen af 1900-tallet be-

sluttede at opstille spytbakker i kirken (s. 44). Også de skiftende opfattelser af kirkeudsmykning i vort århundrede anskueliggøres (s. 56ff), og med vægt på det lokale perspektiv afrundes bogen med en gennemgang af kirkegård og gravminder; en kirkegårdsrundtur, der også er en lokalhistorisk rundtur. Fyldige præsteportrætter samt redegørelse for personale og menighedsråd 1998 afslutter bogen.

Når der ses bort fra de grafiske fejl, er *Hadsund Kirke* en særdeles vellykket bog, der både giver kirkens og menighedslivets særlige historie, men også indfatter denne i den lokalhistoriske ramme, som kirken indgår i, og tillige, hvor det er relevant, i de større kirkepolitiske og stilhistoriske strømninger. Bogen er således af interesse for enhver, der beskæftiger sig med Hadsundegnens historie, og endvidere for de, der interesserer sig for de »nye« kirker. Lise Andersens bog om Hadsund Kirke viser, at historien om disse nye kirker, der ofte har måttet tåle en lidt nedladende behandling, slet ikke er uinteressant, set i det rette perspektiv.

Henrik Gjode Nielsen

For byens håndværkere. Aarhus Haandværkerforening 1848-1998, Erhvervsarkivet, 1998, 100 s., ill.

Et jubilæum er altid en god anledning til at udgive en bog, og det er vel også baggrunden for den foreliggende udgivelse. Bogen rummer dog andet og mere en den obligate fortegnelse over foreningens formænd gennem tiderne og skildringen af de små og store problemer afspejlet i foreningens forhandlingsprotokoller. Jørgen Fink giver en kort introduktion til den omhandlede periode under overskriften »150 år i fugleperspektiv«, hvorefter foreningens virke og de forhold hvorunder den måtte virke beskrives kronologisk. Årene 1848-1898 af Henrik Fode, 1898-1948 af Erik Korr Johansen og 1948-1998 af Jørgen Fink. Det bliver gennemgående til interessant læsning med relevant perspektivering af foreningens vilkår og virke, godt hjulpet på vej af en række illustrationer, der specielt fra 1890'erne og frem til besættelsen, hvor Håndværkerforeningen blev schalburgteret, er af høj kvalitet. På den anden side slipper man ikke for de mere traditionelle opstillingbilleder, såsom »Fra medaljeoverrækkelsen til svende på Århus Rådhus 1997«. I øvrigt ledsaget af en billedtekst, der kun oplyser dette; hverken de tre svende eller borgmesteren og foreningens repræsentant omtales ved navn.

I årene efter befrielsen, hvor Håndværkerforeningen sammen med Århus Handelsstandsforening, Århus Industriforening, den lokale arbejdsgiverforening og Handelsforeningen af 1887,

der var detailhandlernes organisation, udgjorde kernen i de næringsdrivendes organisering var der et aktivitetsniveau som aldrig siden. Således fremhæver Jørgen Fink som eksempel sæsonen 1949-50, hvor der udover gammelmandsbal, juletræsfest, nytårsfest, fastelavnsfest, tre aftner med keglespil, og tre med gåse- og andespil var syv foredrag og 24 familieaftner med bankospil. Hertil kom festlighederne i forbindelse med uddeling af svende- og mesterprøver!

Selskabsforening er således ikke en helt misvisende betegnelse, for en stor del af foreningens virke, hvilket også falder fint i tråd med de gode lokaleforhold foreningen rådede over. Det skulle i 1960'erne og 70'erne komme til at volde foreningens skiftende bestyrelser meget hovedbrud, da den faldende medlemstilslutning til mange af de selskabelige aktiviteter, gav restauranten – fra 1961 kaldt Den røde Okse – et jævnlige tilbagevendende underskud. Først i midten af 1970'erne måtte man modvilligt indse, at det ikke var økonomisk forsvarligt, at foreningen og de faglige medlemsforeninger ikke betalte for brug af ejendommen.

For dem der ikke måtte vide det på forhånd, giver bogen også et indblik i person- og interesse-sammenfaldet mellem Håndværkerforeningen og de konservative i byrådet og vælgerforeningerne, men det partipolitiske er ikke bogens fokus. Ifølge forfatterne er det heller ikke denne synsvinkel, der præger bestyrelsesarbejdet, når man læser i foreningens protokoller. Den foreliggende bog bringer således ikke revolutionerende nyt, men er en læseværdig og sober skildring af en i lokalsamfundet betydningsfuld interesseorganisation, der på godt og ondt nok bedst karakteriseres som konservativ i enhver henseende.

Tommy P. Christensen

Janni Andreassen (red.): 28 mand til Arktis. 90-året for Mylius-Erichsens Danmarks-Ekspedition til Nordøstgrønland 1906-08, Arktisk Institut, Gilleleje Museum og Ringkøbing Museum, 1998, 47 s., ill., 50 kr.

Ekspeditionerne omkring sidste århundrede skifte til de næsten udforskede dele af Grønland har et mytisk skær over sig. De var det sande eventyr, der styrkede den nationale stolthed og troen på civilisationens stadige fremgang. Det drabeligste huskes ofte bedst, og her indtager »Danmarks-Ekspeditionen til Grønlands Nordøstkyst 1906-1908« stadig førstepladsen. Det var et særdeles ambitiøst projekt, der skulle sikre kortlægningen af den sidste så godt som ukendte del af den store danske koloni, og der blev helt i tidens ånd lagt stor vægt på ægte vi-

denskabelighed med flere fagområder repræsenteret. Det gjorde det samtidig legitimt at hævde overhøjhed, plante flag og sprede danske navne. Initiativtager og leder af den overvejende offentligt finansierede ekspedition var forfatter m.m. L. Mylius-Erichsen, som havde været med i Grønland tidligere, men han var ellers især kendt for hjemlige egnsbeskrivelser, først og fremmest af den jyske hede. 28 mand drog ud i 1906 – bl.a. den berømte tyske fysiker Alfred Wegener – på det ældre skib *Danmark*. Skibet kom sikkert hjem i august 1908, men uden Mylius-Erichsen, geodæten Høeg Hagen og grønlanderen, slædeføreren Jørgen Brønlund. De omkom under slædefart på isen i 1907, og fundene ved Brønlunds lig har efterladt gåder om de to andre, der måske aldrig bliver løst. Som det vigtigste resultat af ekspeditionen regnes fastlæggelsen af Grønlands nordlige kystlinie, afgrænsningen af de indre fjorde og bevis for, at Peary Kanalen ikke eksisterede.

Tre af de kulturinstitutioner, som har samlinger og minder om hovedpersonerne og den berømte ekspedition, markerede i 1998 90-året for dens hjemkomst med udstillinger og udgivelse af en lille antologi, som sagtens kan stå alene efter udstillingslukningen i begyndelsen af 1999 i Ringkøbing, Mylius-Erichsens barndomsby. I antologien præsenterer Jens Aarup Jensen, Ringkøbing Museum, mennesket Mylius-Erichsen og hans plan, Jens Fabricius, Arktisk Institut de ekspeditioner, der var gået forud, mens Søren Frandsen, Gilleleje Museum bl.a. giver indtryk af de to kunstnere, Achton Friis og Aage Bertelsen, der var med på ekspeditionen. Deres værker blev udstillet hurtigt efter hjemkomsten, og en del er bevaret. Andre bidrag ved Leif Vanggaard, Claus Andreasen, Grønlands Universitet, og redaktøren, journalist Janni Andreassen, efterviser de medicinske, meteorologiske og arkæologiske resultater af ekspeditionen.

Det er en overkommelig guide til et stykke alment interessant videnskabs- og civilisationshistorie. Udover de betagende samtidige fotografier er der små biografier over deltagerne og henvisninger til litteratur og senere ekspeditioner i området. Den sidste sten er næppe vendt.

Margit Mogensen

Erik Pedersen: Med sejl, damp og motor. Bornholmske skibe ca. 1850 til 1998, udgivet af Bornholms Museum, Rønne, 1998, 184 s., ill.

Erik Pedersens kendte skibsleksikon fra 1976, *Med sejl, damp og motor. Bornholmske skibe ca. 1850-1976*, er forlængst udsolgt. Men nu har Bornholms Museum fortjenstfuldt sørget for en

ny flot udgave af dette vigtige opslagsværk, endda i ajourført skikkelse. Bogen er en fortegnelse over samtlige de godt fem hundrede større fartøjer, som har været hjemmehørende på Bornholm eller Christiansø fra midten af 1800-tallet til i dag. I den nye udgave er medtaget fragt- og passagerskibe på mindst 20 tons, men ingen fiskefartøjer. Om hvert skib er anført navn, hjemsted, kendingsbogstaver, byggemateriale og -måde, tonnage samt byggeår og -sted. Desuden er i vekslende detaljeringsgrad berettet om skibets liv i bornholmsk eje. Endelig bringes et billede af praktisk talt hvert eneste fartøj. Alt i alt et smukt og interessant værk.

Erik Gøbel

Erik Gøbel (udg.): Glimt fra de Dage, der gik. Troenseskipper Christian L. Sørensens Erindringer 1894-1828, udgivet i samarbejde mellem Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg og Svendborg & Omegns Museum, *Maritim Kontakt*, nr. 19, 1997, 264 s., 198 kr.

Det må have krævet en del anstrengelser at få udgivet den gode troenseskipper Christian Larsen Sørensens erindringer. Af bogens kolofon fremgår det, at et triumvirat bestående af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning og to andre af landets førende søfartsmuseer står bag udgivelsen, samt at økonomien bag bogen er sikret af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter, Landsdommer V. Gieses Legat og Alfred Good's Fond. Men læsningen af bogen viser, at der ikke er tale om spildte anstrengelser. Det er en handlingmættet erindring, som kaster lys over dansk småskibsfart omkring århundredskiftet, smukt illustreret med fotografier af periodens skibe, havne og værfter. Det er billeder med masser af informationer, og hvad der er mere sjældent – personer. Fra den skrappe Madame Ellen Henriksen fra Porsgrund over et interiør fra Maria Nielsens navnkundige Café i Antwerpen, også kaldet Pissekrogen, til besætningen fra skonnerten *Solon*, inklusive bogens hovedperson, kaptajn Sørensen iført slips og sølvknappet vest.

C.L. Sørensen blev født i 1880 i den smukke søfartsby Troense på Tåsinge – et af dansk skibsfarts centre. Hans far var selv af sømandslægt, og hvad var mere nærliggende for den unge Christian end at følge faderen i hans metier. Kun 14 år gammel fik han hyre ombord på en lokal skonnert, og siden da fulgte et helt liv på søen, først

under beskedne kår som kok, senere som ungmand, letmatros, styrmand og kaptajn og fra 1929 som velkonsolideret familieoverhoved og ejer af *M/S Maja*. Men det er også en historie om ude og hjemme, om søfartsuddannelse og værnepligt, om krigsforlis og skibskatastrofer samt om det stille liv i det sydfynske. C.L. Sørensen var fra 1937 til 1949 forretningsfører og driftleder for farten mellem Svendborg og Vindeby, og han sov stille ind efter et rigt liv på havet en sommerdag i 1965, 85 år gammel. I *Svendborg Avis* kunne man læse nekrologens respektfulde ord om den velagtede og retlinede kaptajn, og journalisten tilføjede: »få kunne som han, uden pral, fortælle om sine mange oplevelser til søs«. Uden pral, måske, men Sørensen var ikke uden faglig stolthed, og han kendte sit eget værd.

Udgiveren, seniorforsker ved Rigsarkivet, Erik Gøbel, har forsynet teksten med en række noter, ligesom begreber og forskellige specialudtryk er forklaret for den almindelige læser. Det er gjort med sikker hånd og i en tilpas mængde. For den interesserede læser er der desuden tilføjet en god oversigt over de eksisterende hjælpemidler og leksika. Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning har i de sidste mange år publiceret en række håndbøger og biografier samt det maritime tidsskrift *Maritim Kontakt*. Dette er nummer 19 i rækken, og tidsskriftet fremtræder som sædvanligt i Jens Lorentzens stilfulde og læsevenlige layout.

Frank Allan Rasmussen

Poul Holm, Søren Byskov og Søren Toft Hansen: Proteiner fra havet. Fiskemelsindustrien i Esbjerg 1948-1998, Fiskeri- og Søfartsmuseets Forlag 1998, 170 s., ill., 100 kr.

Proteiner fra havet, Fiskemelsindustrien i Esbjerg 1948-1998 er en historie om moderne industri, hvoraf meget af arbejdet foregår på havet. Bogen markerer 50-året for Esbjerg Fiskeindustri a.m.b.a., der har sin oprindelse i tre virksomheder: Andelssildeoliefabrikken a.m.b.a., stiftet i 1948, A/S Vestjysk Sildeolieindustri fra 1952 og Fiskemelsfabrikken Vesterhavet A/S, som startede i Esbjerg 1960. Det gør absolut historien mere spændende, at den ikke er idylliseret, men at vi får den »uden sminke«, som forfatterne skriver. Fra starten præsenteres det selv-kritiske synspunktet, at skidtfiskeri ikke er »rigtigt fiskeri«. Det er en historisk faglig bog med mange oplysninger, tal, illustrationer, kildefortegnelser mv. Den har en klar geografisk og industriel afgrænsning, og inden for disse rammer er der mange små konkrete historier.

Bogen er spækket med oplysninger som f.eks. s.17: »Forsøgene blev udført med kutterne *Hel-sing* og *Grethe Knopper*, som i 1937 eksperimenterede med partrawl på Fladen Grund og i 1938 på Dogger Banke. Trawlet var konstrueret af vodbinder Carl Hansen, Esbjerg.« På den vis leveres en lind strøm af stednavne, person- og firmanavne, årstal osv. De, der kender miljøet, får rige muligheder for genkendelser af tider, steder og mennesker. Forfatterne er inde i sagerne med hjælp af mange interviews og arkiverne. De 403 noter sørger for, at den 170-sider lange historie relateres til kilderne.

Den kronologisk fortløbende historie starter efter en introduktion omkring 1947-48. Herefter følger vi forandringerne som de melder sig i tidens kalender. Efter den usikre opstart af fiske-melsproduktionen kommer økonomiske, fiskeri-mæssige, organisatoriske og miljømæssige udfordringer af mange sorter. Fortællestrukturen er cirkler, der kronologisk skrider fremad. De bevæger sig rundt om de aktuelle begivenheder med fiskere, fabrikken, markedet, lugten, miljøet, fiskene osv. og videre til næste periode, hvor vi igen føres rundt til aktuelle problemer, fiskere osv. osv. Dette giver en tematiseret illustration af, hvordan problemerne ændrer sig gennem tiden. I den cirkulerende fortælling danser det gode (de gode penge f.eks.) med ulemperne (lugtgenerne f.eks.) – men ikke mindst arbejdet med at få det hele til at køre. I det lange løb kan det give nogle varierede gentagelser, hvor læsere kan falde af historien. Men så vidt er konklusionen, at de gode forfattere får løftet historien op af Esbjerg fiskemiljø og fortalt den, så selv undertegnede Københavner-ingenør forstår den.

Kunne man have skrevet bogen anderledes? Ja, der findes andre traditioner for industrihistorie end den historisk-etnologiske. En mere struktureret samfunds-faglig tilgang ville have prioriteret strukturer og sammenhænge højere. Disse sammenhænge trækkes op i bogens afslutning, hvor forfatterne fastslår følgende: »Fiske-melsindustrien er en helhed af råvarer, fangst-redskaber, forarbejdning og proteinmarked. Mennesket virker ind på hvert af disse led: Ovenikøbet er hele dette system blot en lille del af et langt større billede: de nære omgivers reaktion på produktionen, når den skaber indtjening eller foruren, byens holdning til sine arbejds-pladser (...) Alle dele afhænger i sidste ende af globale sammenhænge: proteinmarkedet er bestemt af sojabøndernes høst og af El Nino-effekten for peruvianske fiskemelsproducenter; for ikke at tale om verdensomspændende toldaftaler. Sammenhængene er uden ende og går på kryds og tværs«(s.161).

Man kunne have vendt metoden og have trukket de strukturelle sammenhænge, systemet og helheden frem til start. Så fortællingen blev or-

ganiseret ud fra disse, strukturen præsenteret som historiens dagsorden, for dernæst at beskrive de konkrete historier som udfyldelse af samme. I den aktuelle fortælle-måde dukker disse sammenhænge op som et resultat af den konkrete historiske proces. Først kommer de levende personer i historien, og bagefter kan vi diskutere strukturelle sammenhænge. Jeg læser dette som at indlevelsen prioriteres på bekostning af det strukturelle overblik, en prioritering jeg umiddelbart finder meget frugtbar. Genkendelsen går frem for erkendelse af struktursammenhænge.

Nedtoningen af strukturerne giver mere plads til de levende aktørers historie. Lauritzen, Carl Hansen, Venø, Sørensen og de mange andre mennesker fylder i historien. Selvfølgelig optræder der også anonyme grupper som fiskere, andelsejere, lastoptagere osv., men de mange citater fra interviewene bringer de levende aktører hyppigt til orde. I historieskrivningens modsætning mellem den detaljerede indlevelse og en mere abstraheret strukturel forklaringsmodel har bogen valgt. Ulempen ved det trufne valg er, at nogle strukturelle sammenhænge dukker op i historien i en individuel oplevet form, og at de ikke altid bliver krystallklare for læseren. Men det er også realistisk: De strukturelle sammenhænge kan man analysere sig til bagefter. Her viser bogens styrke sig i den klare forfatterstemme, der sikrer konsistens og fokusering på det væsentlige gennem alle citater og andre oplysninger. På denne vis guides vi rimelig sikkert fra start til slut gennem historien.

Finn J.S. Hansen

Anders Thornvig Sørensen: Et spørgsmål om suveræniteten? Danmark, landbruget og Europa, 1950-53, Landbohistorisk Selskab, 1998, 162 s., ill., 148 kr.

Med støtte fra Fridlev Skrubbeltrangs Mindefond har Landbohistorisk Selskab udgivet den århusianske historiker Anders Thornvig Sørensen's tætte analyse af den stillingtagen, det officielle Danmark, mest bag lukkede døre, indtog over for et hollandsk-fransk udspil om at etablere et art overstatsligt samarbejde på landbrugs-området.

Den vesteuropæiske produktion af landbrugsvarer oversteg på dette tidspunkt de foreliggende afsætningsmuligheder. Det fik de enkelte lande til som »i gamle dage« at hindre den frie samhandel med landbrugsvarer gennem afspærringsforanstaltninger som told og kvoteringsordninger. Trods landbrugs-arets reducerede betydning i samfundsøkonomisk henseende havde landmændene i de enkelte lande stadig ufor-

holdsmæssig stor indflydelse på den politiske udvikling, og det stod derfor i deres mangt at hindre fri import af billigere landbrugsvarer, selv om det også måtte betyde en reduceret leveføde for den øvrige befolkning.

I denne situation så franske og hollandske landbrugspolitikere og -skribenter store muligheder for at løfte sagsforholdet op over de nationale særinteresser og ind i en overstatslig sammenhæng, sådan som med held skulle blive praktiseret i Kul- og Stålundionen af 18. april 1951. Tankerne om den grønne plan kom til verden noget stykkevis efter 1950, men i august 1950 kunne en af planens fædre, den hollandske landbrugsminister Mansholt opfordre Danmark til at deltage i en kartellignende aftale om minimalpriser mellem de lande, som eksporterede fødevarer til England.

Dermed var der taget hul på et udviklingsforløb, hvor Danmark nok deltog gennem en række møder og konferencer, men hvor man aldrig tog stilling til en konkret plan om en international regulering af handelen med landbrugsvarer. Thornvig Sørensen følger vagtsomt dette forløb, sådan som det for efterverdenen er dokumenteret i en række mødereferater og andre forhandlingspapirer i landbrugsorganisationernes og Landbrugsministeriets arkiver. Desuden har han interviewet en række personer, som spillede en central rolle under hele forløbet.

På denne baggrund mener han at kunne konstatere, at der fra og med 1952 skete et skred i den officielle danske holdning til integrations-tanken. Landbrugsorganisationerne med det af Hans Pinstrup ledede landbrugsråd i spidsen ville ikke på forhånd afvise at afgive national suverænitæt på landbrugsområdet, da man var bange for, at Holland skulle sikre sig for stor indflydelse på dette område under de igangværende forhandlinger om en større samling af den gruppe stater, som senere blev kendt som De Seks, fra 1957 Fællesmarkedet. På den anden side er det forfatterens opfattelse, at den danske regering hele tiden fastholdt det grundsynspunkt, at spørgsmålet om en evt. dansk deltagelse grundlæggende var et politisk spørgsmål, som det alene tilkom regering og folketing at tage stilling til.

På de fleste punkter forekommer Anders Thornvig Sørensens argumentation rimelig og velovervejet. Måske er han tilbøjelig til at overdramatisere betydningen af forhandlingerne om den grønne plan. Den blev aldrig konkret politik, ikke engang på overstatsligt niveau, idet den faldt vingskudt til jorden under en landbrugsministerkonference i Paris marts 1953. Selv om den nok har haft en vis betydning for de senere forhandlinger om oprettelsen af De Seks i 1957, skete der under dette forhandlingsforløb så mange ændringer, at forskellen nok er større end ligheden.

I hvert fald fik hverken regering eller folketing lejlighed til at tage konkret stilling til planen og dens enkeltheder, og det gælder i realiteten også landbruget, set som en samlet gruppering. Landbrugsrådets præsident Hans Pinstrup gik nok et skridt længere end de fleste i sin interesse for planen, med det var nok snarere faktisk end realpolitisk bestemt. Han havde kort sagt ikke magt som agt. Den lå sikkert forvaret hos de store brancheorganisationer, om end mejerisektoren som påvist af Thornvig Sørensen så med stor appetit på det givtige tyske ostemarked.

Hans Pinstrup kunne heller ikke være blind for, at den fritstående landbrugsorganisation De danske Husmandsforeninger ikke uden videre kunne indrulleres under et enigt landbrugsbanner, eftersom de af hensyn til en fortsat jord- og husmandspolitik havde brug for politisk opbakning fra de traditionelle støttepartier Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. Der faldt senere i Anders Andersens lod at bruge den senere landbrugsstøttepolitik til at placere landbofor- eningerne som det bestemmende element i Landbrugsrådet, fordi en skrantende landbrugs- eksport til et landbrugsamputeret frihandels- område ikke længere gav de store brancheorga- nisationer afgørende indflydelse på rådets poli- tik.

Anders Thornvig Sørensens bog er på mange punkter spændende læsning, ikke mindst fordi den går nye veje i analysen af samspillet mellem organisationsmagten og Christiansborgpolitik- ken. Denne indsigt må kunne afkaste mange gode bidrag til såvel den politiske historie som landbrugshistorien.

Erik Helmer Pedersen

Lars Henningsen, Martin Klatt og Jør- gen Kühl: SSW. Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998, Studieafdelin- gen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 1998, 493 s., ill., 298 kr.

Det danske mindretal i Sydslesvig har åndet i rytmer, der fortinsvis er bestemt af udviklingen i Tyskland. Det kulturelle liv er selvfølgelig til en vis grad præget af strømninger fra Danmark, ligesom danske statsbevillinger sætter deres præg. Den politiske dynamik derimod bærer meget stærkere mærker af den tyske sammenhæng. Det ses også, når man går den spændende histo- rie igennem, som mindretallets politiske hoved- organisation har fået skrevet i anledning af sine første halvtreds år.

SSW er forkortelsen for *Südschleswigscher Wählerverband*, på dansk Sydslesvigsk Vælger-

forening. I 1948 måtte den skilles ud fra Sydslesvigsk Forening (SSF), fordi den engelske besættelsesmagt krævede et organisatorisk skel mellem dansk kultur og dansk politik. Sydslesvigsk Forening var direkte arvtager efter Den Slesvigske Forening, der siden 1920 havde været de dansksindede sydslesvigeres hovedorganisation. Det havde helt entydigt været tilfældet politisk, og for så vidt også kulturelt, som ledelsen i det mindste tragede efter indflydelse på bevillingerne fra Danmark.

Det er et fint arbejde, forfatterne har præstet. Selvom der er tale om et jubilæumsskrift, bærer bogen helt igennem professionalismens stempel. Den hviler på en solid gennemgang af alle tilgængelige kilder, herunder de arkivalske, som de sydslesvigske organisationer liberalt har åbnet for. Den har forudsat omfattende belæstning og teoretisk indsigt, uden at være tynget af det. Fremstillingen er velskrevet og letlæst, layoutet tiltalende og omhyggeligt udført, illustrationsmaterialet rigeligt og sigende, og de nødvendige tekniske oplysninger i orden og uden at forstyrre tilegnelsen, idet noter, litteratur- og kildefortegnelse og statistiske bilag er anbragt bagest. Da værket også rummer meget nyt om danskhedens historie, kan SSW og forfatterne sammen glæde sig over at have skabt et værdigt bidrag til jubilæet.

Lars Henningsen behandler overbevisende de første bevægede år fra krigens slutning. Jørgen Kühl tager sig kompetent af tiden fra begyndelsen af 1950'erne til ca. 1970. Og Marten Klatt har med indsigt og perspektiv formået at tegne et billede af de seneste 25 år, selv om det af indlysende grunde nok er den sværeste del af opgaven. Ønsker man sig et samlet overblik over mindretallets udvikling siden 1945, er denne foreningshistorie et oplagt sted at begynde. Vel vil der mangle en del væsentlige sider af udviklingen, men til gengæld finder man kun her i tilstrækkelig fylde udviklingen beskrevet over alle årene.

SSW har en egenartet placering i mindretallets samlede organisation. I 1920 blev det som en betingelse for den økonomiske støtte fra Danmark sat, at de kulturelle foreninger, som bar skolen og kirken, ikke måtte underlægges den politiske forening. Fra København blev det reelt hindret, at mindretallet fik en samlet ledelse. Selvom i denne kontrol siden er lempet, er situationen i denne henseende i det væsentlige uforandret.

Det var som sagt efter britisk diktat, SSW blev til i 1948. Besættelsesmagten håndhævede et strengt forbud mod politisk virksomhed, da den politiske hovedorganisation, Sydslesvigsk Forening, i 1946 fik sin godkendelse. Ved politisk virksomhed forstod englænderne først og fremmest agitation for indlemmelse i Danmark. Ganske vist blev forbuddet til dels gennemhullet, så

der kunne opstilles dansksindede kandidater til valgene, men en varig løsning kunne kun tilstås, hvis mindretallet efterkom besættelsesmagtens krav om udskillelse. Bagtanken var, at det skulle knække ryggen på den svulmende danske bevægelse, der faktisk mønstrede en sådan styrke, at der blandt vælgerne i Sydslesvig var flertal for indlemmelse i Danmark, hvis man regnede de udefra kommende flygtninges stemmer fra. Det var ikke langt fra, at splittelsen var slået igennem, men under store vanskeligheder lykkedes det mindretallet at overvinde de modsætninger, som selvstændiggørelsen af det politiske arbejde bidrog til at åbne for. Disse kapitler er ikke de mindst spændende.

Uden håb om indlemmelse i Danmark i overskuelig tid stod mindretallet fra o. 1950 over for en mere grå opgave. I virkeligheden rådede det over to politiske foreninger, en stor, SSF, der ved siden af politisk mobilisering også havde kulturelle opgaver, og en mindre, SSW, der stod for program, agitation, opstillinger til valg og politisk arbejde i kommunalbestyrelser, kredsråd og den slesvig-holstenske landdag i Kiel. Målt i antal medlemmer var SSF gennem hele perioden tre til fire gange mægtigere. Det var derfor intet under, at SSW havde svært ved at klare sig. Økonomisk og administrativt voksede der da også hurtigt et samarbejde frem fra neden. Ved midten af 1950'erne var det drevet så vidt, at SSW reelt kun drev sit eget landssekretariat, og kun fra kreds niveau havde sine egne besluttede organer. Sammenlægning blev da også flere gange sat på dagsordenen, helt frem til midten af 1960'erne. Til at begynde med led bestræbelserne skibbrud, fordi en fusion ville have hindret bevillinger fra Danmark til SSF's kulturelle arbejde. Den engelske begrundelse for adskillelsen var nu afløst af en dansk bevillingspolitisk argumentation. Senere blev det en anden, intern sydslesvigsk historie.

Denne historie hænger utvivlsomt snævert sammen med den position, som Karl Otto Meyer fik i årene efter 1960. Linierne kunne måske nok være trukket lidt stærkere op, men læser man nøje efter, springer de alligevel frem. Sagen er, at der efterhånden i København blev set gennem fingre med, at danske statsbevillinger gav aflastninger, som betød indirekte støtte til mindretallets politiske arbejde. For så vidt havde mindretallet i midten af 1960'erne ikke længere det være sig nogen engelsk eller nogen dansk begrundelse for adskillelsen.

Karl Otto Meyer er blevet et kendt ansigt over hele Slesvig-Holsten og hele Danmark. Han var en yngre lærer, da han i 1962 overtog posten som chefredaktør på *Flensborg Avis*. Kort efter blev han også næstformand for SSW. Under drøftelserne i 1960'ernes midte var det navnlig ham, der førte sværdet mod forslaget om sammenlægning. Med Karl Otto Meyers stigende

stjerne forsvandt forslaget fra dagsordenen. Da han fra 1971 overtog mindretallets mandat i landdagen i Kiel, cementerede han SSW som sin egen basis i mindretallet. I en periode på 30-35 år indtog Karl Otto Meyer en dominerende position. Da han 1996 udtrådte af landdagen, betød det ikke, at han nedlagde hele sin politiske indflydelse. Med sin stærke, egenartede udstråling har han sat spor ikke blot i Sydslesvig, men også i landet Slesvig-Holsten, som det frem for alt viste sig i årene fra den såkaldte Barschel-affære i 1987. Det politiske naturtalent er flensborger, født ind i mindretallet, flygtet fra tvungen tjeneste i værnemagten til den danske modstandsbevægelse i slutningen af 2. verdenskrig. Han blev derefter uddannet på et seminarium i Danmark og fik siden stilling som lærer ved en dansk skole sydvest for Flensborg. Her fik han en lærestreg for livet, da landsregeringen inddrog hans undervisningstilladelse, fordi han havde opfordret unge dansksindede sydslesvigere til at nægte at lade sig indrullere i en vesttysk hær. Traumatisk virkede måske mindre den hårde tyske fremfærd end den valenhed, Dansk Skoleforening og Sydslesvigsk Forening lagde for dagen, da de omsider bekvemmede sig til en vis opbakning. Han har næppe været i tvivl om, at det var misbilligelse fra det officielle Danmark, frygten gjaldt.

Karl Otto Meyer kunne vel kun komme til det resultat, at det danske mindretal politisk måtte markere sig stærkere over for Slesvig-Holsten – og over for Danmark. Han var næppe heller i tvivl om, at han om nogen var manden, der måtte gøre det. Og skulle han det, måtte han råde over en så uafhængig basis som muligt. Over for Danmark kunne markeringen lade sig gøre, fordi hans personlige politiske profil lå et sted i trekanten mellem Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre og Socialistisk Folkeparti, som traditionelt havde stillet sig mest skeptisk til mindretallets politiske virke: radikaldemokrat, antimilitarist, grøn og med interesse for sociale spørgsmål. Men kun til en vis grad, fordi det kulturelle apparat forblev uden for hans direkte indflydelse. Til landet Slesvig-Holsten kunne han tale direkte fra landdagens talerstol. Da CDU i slutningen af 1980'erne omsider tabte regeringsmagten til SPD, fik Karl Otto Meyer en betydning, som giver ham en plads i landets historie. Styrket indadtillid vandt Karl Otto Meyer endelig, efterhånden som det viste sig, at hans vilje til stærkere profilering også aftvang de tyske myndigheder praktiske indrømmelser til det danske mindretal, som fx bevilling af større skoletilskud. I 1990'erne affødte denne centrale position en markant stigning i SSW's stemmetal.

Stærkt forenklet kan man sige, at SSW's vælgertilslutning var faldet i hele tidsrummet fra 1949 til ca. 1970, fra en historisk rekord i 1947

på henvend 100.000 stemmer. I perioden fra 1970 til slutningen af 1980'erne lykkedes det gennemgående at mobilisere godt 20.000 vælgere. Men derefter satte en markant stigning ind. Fra midten af 1990'erne har der kunnet registreres en tilslutning ved valgene af mellem 35.000 og 40.000 vælgere. Forfatterne peger i deres analyse på, at fremgangen hovedsagelig kom uden for partiets højborg i Flensborg og Slesvig byer og i Sydslesvigs nordlige landdistrikter. Faktisk kunne der i landsdelens sydligste distrikter og ind i Holsten tælles en bemærkelsesværdig tilslutning.

Forfatterne drøfter hele denne udvikling under regionalismens synsvinkel. Det virker velgørende, at dette sammenfattende perspektiv prøves. Men indvendinger er lette at rejse. De mange stemmer i årene lige efter 2. verdenskrig kan efter konventionel visdom forklares med, at mange sydslesvigere ville tilkendegive deres ønske om udfrielse fra et Tyskland i kaos og indlemmelse i et velordnet Danmark. Efterhånden som det gik op for dem, at en sådan udfrielse ikke ville blive til noget, måtte der også komme frafald. I bedste fald kan man vel sige, at der foreligger et meget outreret særtilfælde af regionalistisk politik.

Det stærkt stigende stemmetal i 1990'erne kunne ved første blik måske bedre sættes i forbindelse med regionalistiske strømninger. Sydslesvig opfattede sig som landet Slesvig-Holstens forsømte del. Med rod alene i den nordlige del var det naturligt, at SSW agiterede stærkt på en politik, der kunne fremme udviklingen i Sydslesvig. For så vidt var der tale om en regionalpolitisk argumentation. Men det havde vel været tilfældet også gennem hele den forudgående periode, hvor partiet måtte fortegne stagnerende tilslutning. Mere nærliggende forekommer det at hæfte sig ved andre elementer i dets politik: radikaldemokratiske, grønne og kulturelt frisindede. Det er træk, som dels svarer til Karl Otto Meyers politiske profil, dels udspringer af en kulturel liberalisme, der har større gennemslag i Danmark end i Tyskland. Når både Slesvig-Holstens socialdemokrater og borgerlige var ramt af kriselignende tilstande, virkede et sådant program øjensynlig tillokken- de, uden at de nye vælgere af den grund kan mistænkes for at have villet et decideret dansk nationalt liv. Forfatterne er langt fra blinde for de linier, der kan tolkes i denne retning, men det er svært at se, at sådanne træk har meget med regionalisme at gøre.

Bogen om SSW's historie er værd at læse og fortjener, at man vender tilbage til den. Den giver grundig og sober oplysning. Og den sætter udviklingslinier under debat, som bestemt er en diskussion værd.

Johan Peter Noack

Karen Elberg og Jørn Guldborg (red.): Hjemstavn. Studier i det regionales betydning i kultur og kunst, Odense Universitetsforlag, 1998, 162 s., ill., 250 kr.

Antologien *Hjemstavn* er et af resultaterne af det nu nedlagte humanistiske forskningscenter Menneske og Natur, der har været ramme om en række spændende tværfaglige forskningsprojekter inden for den komplekse relation mellem natur, menneske og natur. Antologien tager udgangspunkt i begrebet hjemstavn, der var i højsædet i første del af dette århundrede i tidens dyrkelse af det (vi nu ville kalde det) lokale eller regionale som de byggesten, der var fundamentet for nationalfølelsen. Begrebet hjemstavn og dyrkelsen af det folkelige landlige miljø som et modbillede til modernitet og urbanitet, den sentimentale længsel efter »de gode gamle dage«, blev imidlertid miskrediteret ved fascismens ideologiske oprustning på samme grundlag. Hjemstavn klinger derfor ikke blot gammeldags men ligefrem hult og problematisk i mange nutidsører.

Modigt er det derfor at anvende hjemstavnsbegrebet som titel på denne antologi, der ikke blot behandler nyere fortolkninger af hjemstavnsmotiv i kunsten, men mere alment stedets betydning for den menneskelige identitet ud fra en lang række forskellige vinkler. Interessen for menneskers identitet og selvforståelse i forhold til sted er gammel, men antologiens bidrag inddrager en række nye perspektiver i kunst- og kulturforståelsen i dag. Hjemstavnen, hjemstedet og stedsansen er de tre nøglebegreber der diskuteres og perspektiveres. Det særegne ved en bestemt geografisk lokalitet bliver først og fremmest interessant i kraft af den særegne betydning dette sted har for det enkelte menneske i kraft af specifikke sanseerfaringer. Den konkrete erfaring ses som et universelt træk ved menneskets følelsesmæssige binding til stedet, og dette gør det til et tilbagevendende tema i kulturvidenskabelige analyser og som tematik i den skabende kunst.

Et fælles tema i artiklerne er individets forhold til stedet, mere end forholdet mellem kultur og sted, en relation der i øjeblikket problematiseres inden for etnologi og antropologi, der i kraft af feltarbejdsmetoden altid finder (og dermed bekræfter) kulturen som udfoldet på steder. Er denne sammenknytning mellem kultur og sted et faktum? Eller en forskningsmæssig konstruktion? Antologien bringer ingen entydige svar men i flere bidrag bliver individets konkrete sanseerfaringer ofte argumentet for at kultur altid finder sted, i andre bidrag problematiseres hjemstavnen som en konstruktion, der først og fremmest rummer drømmen om og længselen efter det gode liv.

Artiklerne er i antologien placeret efter forfatterens faglige baggrund. Vi bevæger os fra geografien over kulturhistorien, etnologien og etnografien til de æstetiske fag: litteratur, musik, malerkunst, arkitektur og TV-serier. I de enkelte bidrag vinkles hjemstavn og stedbinding og – sans i forhold til bidragydernes forskellige faglige baggrund. Geografen Yi-Fu Tuan diskuterer barnets erfaringer med dets konkrete landskab som idealmodel for stedsansen, idet vi generaliserer disse specifikke erfaringer til at rumme mere abstrakte steder som fx fædreland. Stedsansen bygger på det unikke og konkrete erfaringsrum modsat det abstrakte rums stedløshed der udelukker følelsesmæssig involvering. Denne skelnen mellem *space* og *place* er også tema i Niels Kayser Nielsens diskussion af hjemsted mellem essentialisme og konstruktivisme, der betoner bevægelsen i rummet, den kropslige tilegnelse, som basal for hjemstedsrelationen. Hjemstedet er således bundet til de »livshistoriske ar på kroppen«. Peter Dragsbo og Bjarne Kildegaard ser på det lokale og hjemstavns skiftende og også problematiske betydning i etnologien, og Karen Elberg trækker paralleller mellem 20'erne og 30'ernes hjemstavnsbevægelse og den nutidige landsby debat. Landsbyen indtager i debatten sammen plads som hjemstavnen, som projektion af alle de gode sider af livet, det sted hvor længselen efter *gemeinschaft* og det antimoderne kan deponeres. Gertrud Øllgaard skriver om kampen med at omsætte forestillinger om hjem til handling langs *America's main road*, New Jerseys forstadskvarterer.

Svend Erik Larsen analyserer konstruktionen af det nationale landskab, der kom til at angive kulturens grænse og identitet og giver mennesket og omverden fælles oprindelse, bl.a. gennem en læsning af Karen Blixens *Sorg-Agre*, hvor menneske og landskab ses som led i samme kulturskabende proces. Johs. Nørregaard Frandsen og Annelise Ballegaard Petersen skriver begge om moderne hjemstavns litteratur, den første i Danmark hvor hjemstavn dukker op i litteraturen som det nødvendige *sted* kroppen og sin det kan referere til. Den anden om hvordan DDR eller *det der var* figurerer som *heimat*, som positivt modstykke til en problematisk nutid, i det nye Tysklands litterære refleksion over genforeningen.

Karsten Eskildsen diskuterer Carl Nielsens musik mellem finsk hjemstavn og international og eksistentiel kunst. Jørn Guldborg analyserer under overskriften »Hæslighedens metamorfose« maleren Erik Raadals brug af motiver fra stationsbyen Gern, Anne-Louise Sommer debatterer forholdet mellem det regionale og universelle i arkitekturen bl.a. med udgangspunkt i Jørn Utzons Bagsværd Kirke og sluttelig når vi til Ida Wentzel Winthers redegørelse for, hvordan Edgar Reits med sine TV-serier *Heimat* og

Die Zweite Heimat skabte et brud med den tyske filmtradition og brugte den som genremæssig afsæt for en kritisk bearbejdelse af fortiden.

Der er mange spændende analyser og det tværfaglige spænd virker udfordrende og inspirerende, om end det fungerer mere mellem artiklerne end indenfor dem. Enhver holder sig til sit gebet. Gennemgående er en positiv holdning

til hjemstedet og stedsansen som basis for en stadig (ny-)skabende proces, der handler om eksistensfortolkning. I den forstand passer titlen fint til antologien med sin vægt på det enkelte menneskes binding til stedet snarere end på de mulige eller eksisterende konflikter mellem konkurrerende opfattelser af samme sted.

Tine Damsholt